

Албанци у Србији и Југославији од 1912. до 1941. године

Увод

Последица турске инвазије Балканског полуострва је и велико померање људи и народа од Босфора до Беча. Разбијањем старог и успостављањем новог друштвеног и економског поретка, по уништењу државних формација балканских народа отворили су се путеви османлијској колонизацији Балкана, као и веома агресивној, милитантној исламизацији, која је захватила масе на правцима турског освајања у Бугарској, Македонији, Грчкој, Србији, и Босни. Примањем ислама мењао се правни статус и економски положај, стицале су се важне привилегије и заштите, али се губио свој национални па и цивилизацијски идентитет.

За питање односа између српског и албанског народа у епохи турског ропства сви су ови моменти веома значајни, а нарочито оно стање демографско-етничке нестабилности које настаје већ са првим походима турске војске, поготово после Марице и Косова. Освајање јужних области српске државе после Маричке битке и премештање средишта државне области даље на север довело је до сеоба српског народа. .

Пећка Патријаршија у време њеног постојања од 1346. до 1457. и од 1557. до 1766. године, одиграла је велику улогу у повезивању српског народа растуреног од Македоније до Коморана и од Ниша до Загреба.

Ратови између Аустрије и Турске 1593. и 1606. створили су изглед за ослобођење Срба испод турског јарма. Реакција Турака је била сурова, устанак Срба у јужном Банату 1594. је угушен а спаљен је Милешевски манастир и мошти св. Саве у Београду.

Због турског насиља сеобе су се настављале и после пада српске Деспотовине 1459. године, међу којима се најчешће помиње највећа сеоба која се одиграла за време аустро-турског рата 1690, када су Срби помагали Аустријанце. После повлачења аустријске војске, у страху од турске одмазде, Патријарх Арсеније III Чарнојевић, је затражио и добио од аустријског ћесара Леополда дозволу да се насели у његову државу. Тада је Патријарх понео светиња и драгоцености из Пећке патријаршије и са собом, према казивањима Стефана Раваничанина, повео 37.000 породица па се узима да је у њима било око 185.000 људи.

Друга сеоба из истих разлога, због помагања Срба аустријској војсци у ратовима против Турака се догодила после аустро-турског рата 1739 године, под Арсенијем IV Јовановићем – Шакабентом али број Срба одсељених у јужне крајеве Аустрије, углавном није познат. *(Ј.Цвијић: Балканско полуострво, 189)*

На српске просторе, пре свега на Косово и Метохију где је због одсељавања остало проређено становништво, убрзано је, већ започето досељавање исламизираних Албанаца. (*Историја српског народа II, 431-435, С. Ђирковић*); (*Ј.Цвијић, Балк. полуострво, 189*)

Почетак албанске колонизације Косова почиње још у 16. веку а први масовни таласи колонизације наилазе у 17. веку. (*Љ. Стојановић. Записи III, 98, бр.5305*), да би, од малобројних староседелаца албанско становништво постало већинско.

Поновљено ангажовање Пећке патријаршије у српским ослободилачким покретима довело је до укидања Пећке патријаршије 1766. године, чиме је разбијено јединствено тело српске цркве и олакшана политика дезинтеграције и слабљења српског народа.

Ослободилачки ратови Србије против Турске 1876 – 1878. године

Ови ратови су довели нову српску државу у први судар са албанским народом. Од пресудног значаја у томе је чињеница да је албанска колонизација управо током прве половине XIX века из косовског вилајета преправила делове нишког вилајета, те да су Албанци били већ у Топлици, Пољаници, Масурици и другим местима. План ослобођења Старе Србије 1876. године предвиђао је поседовање пространих српских области на којима су се већ увелико насељавали или населили Албанци. (*Владан Стојанчевић, Прво ослобођење Косова, 460-462*)

Пре ратова, стање Срба на тој територији било је врло тешко. Поједине породице, па и читава села, исељавају се са тих простора под турском управом у Србију због насиља, а пљачкашки упади, убиства граничних стражара и других српских грађана од стране албанских чета свакодневна су појава.

У борбама против српске војске учествовало је мало редовне турске војске – низама, док су огромну већину борачког састава сачињавали Албанци

У току ратних операција 1877/78 дошло је до великих демографских промена на читавом ратишту, јер оне крајеве које су ослобађале српске трупе напуштали су Албанци. Напредовњем српских трупа крајем 1877 и почетком 1878, избеглиштва су узела обрнут смер, јер су испред српске војске бежали Турци, Черкези и Албанци. Као последицу рата и одлука Берлинског конгреса измењена је етничка и верска слика одређених области. Исламизирано становништво није хтело да остане у новој држави и да се изједначи у правима са грађанима друге вере. С друге стране и **српске власти су настојале да се ослободе муслиманског становништва**, мада је Србија по одлукама Берлинског конгреса требало да заштити муслиманске мањине и њихово имовно стање.

Радикално исељавање је тражила Врховна команда под утицајем извештаја ратних команданата А. Орешковића, Ст. Биничког и Ђ.

Хорватовића, али се исељавању Албанаца – посебно из врањског округа – успротивио командант Шумадијског кора, генерал Јован Белимарковић. Он се позивао на прокламацију коју су издале српске власти, у којима је Албанцима била дата реч да их српске власти неће дирати, па како су ови „добри и радни људи“, он их ни по цену оставке не може и неће исељавати. Белимарковића су подржали и неки други команданти. *(Хаџи-Васиљевић, Арбан, лига, 1-2, 11-14; Хаџи-Васиљевић наводи аргументацију тадашњег начелника Врховне команде, који је истицао како неће и никако не жели „да Србија има свој Кавказ“, док се председник владе бојао да би останак Албанаца у Србији могао и бити штетан по ред и безбедност у тим крајевима (стр. 13 с позивом на Ј. Ристића, Диплом.ист. Србије II, 241-247)*

„О броју албанских избеглица из времена српско-турских ратова 1876-78, у српској историографији се обично наводи да је из Топлице избегло око 30.000 муслиманских Албанаца, углавном у косовски вилајет. Број је сигурно знатно већи, јер је, према турском попису, у лесковачкој кази (срезу) живело 24.000 Албанаца и 22.250 Срба, у Куршумлијској 29.000 Албанаца и 1500 Срба, у Прокупачкој 15.000 Албанаца и 1500 Срба, док у Врању 25.000 Албанаца и 60.500 Срба. Значи на тим подручјима живело је укупно 93.000 Албанаца и 84.000 Срба. Албанци су били приморани брзо да напусте своје куће, остављајући за собом чак и стоку. Како наводи Јован Ристић у *Дипломатској историји Србије (1898. књ. 2)*, по продору српске војске, „у арнаутлуку остала је силна храна и стока као плен, који је добро дошао нашој војсци“. По успостављању српске власти на овим територијама, према првом попису извршеном 1879. године, ту је остало да живи „нешто више од шест хиљада (6567) становника Мухамеданаца, претежно Арбанаса...”.

Протерани Албанци су се тада већином населили на Косову. Потомци тих породица и данас се презивају по називима места где су им остале куће и имања.

Био је и један мали број повратника на своја имања, којима српске власти нису правиле никакве сметње.

У децембру 1900, у Београду је почео да се штампа двонедељник *Братимство*, чији је назив био исписан и на албанском, ћириличним словима (власнија), и на турском (арапским писмом)...

У селу Сијарину, код Лесковца, на иницијативу Албанаца отворена је 10. фебруара 1899. основна школа за албанску децу, чију је изградњу финансијски помогао и сам краљ Александар Обреновић а настава је одржавана на српском језику. Школа је радила до 1905. године, када је затворена после низа опструкција затуцаних муслимана и туркофила, као и непријатељски расположених српских радикала...

Почетком XX века у Београду је живело стотинак Албанаца, већином оних који су дошли трбухом за крухом. Нарочито су падали у очи уличне салефиције и бозације, који су били одевени у албанску народну ношњу. На

улицама су се такође могле видети, по сећању Александра Дерока, „групе од по два-три „Турчина“ како су их тада звали, у њиховим оделима од белог сукна и са тестерама и ногарима преко рамена. Они су тестерисали букве цепанице „на четири реза, пет парчета или на три реза, четири парчета, већ како се погодиш“. Сликарка Надежда Петровић насликала је 1905. платно „Тестераш“. Око паса су имали силав, а на ногама албанске беле камашне. Београдске **Радничке новине** су 1913. писале: “Нама су у Београду Арнаути познати; они су врло ваљани и врло издржљиви радници на обали Саве и Дунава где се истоварују и утоварују велики терети, они су дрвосече, бозације, салепсије итд. још ниједног Београђанина није било да би се на леност Арнаута потужио.

У Београду је од 1902. до 1906. излазио лист **Албанија** на српском и албанском језику, на латиничном писму и гегијском дијалекту, а било је повремених написа на француском, румунском и италијанском“

(Петрит Имами: Срби и Албанци кроз векове, стр. 145, 166-168, 170)

Одлукама Берлинског конгреса Србија нија могла да задржи сву територију коју је њена војска заузела, јер је турска страна у Берлину тражила да „арбанашке казе“ (срезове) Вучитрн, Куршумлија, Прокупље и Лесковац остану у границама турског царства, а уколико се то не прихвати тражили су границу на Грделици, али је и она морала да попусти.

Призренска лига

Важну улогу у развоју односа између српског и албанског народа имала је „**Лига (Савез) за одбрану права албанског народа**“, још названа „Призренска лига“ формирана у Призрену. О разлозима оснивања и карактеру те организације постоје веома противречна мишљења, чиме се, у сваком случају, потврђује њен историјски значај за албански народ и усмеравање његових односа са другим балканским народима.

Албанска историографија види у Лиги израз општег албанског националног покрета, којим процес „рилиндије“, народног препорода, улази у другу главну фазу. С друге стране, Лиги се са много разлога оспорава аутентичност, у њој се види пре свега и углавном инструмент турске политике и политике европских сила (Аустрије, Италије, Енглеске), као један од облика манипулације албанским народом у вођењу албанске политике. Историјска стварост је довољно сложена да би се карактер таквог покрета могао свести на један именоватељ.

Без обзира на све спорове, једно је сигурно: Лига представља важан моменат у конституисању албанске националне идеје.

До формирања Лиге дошло је у току припрема за Берлински конгрес. Санстефански мировни уговор отворио је процес поделе европске Турске, при чему су земље насељене српским и албанским живљем биле захваћене деобом између Црне Горе, Србије и Бугарске.

Албански народ у Старој Србији није био неутрални фактор, нити се налазио у позицији поробљеног и обесправљеног народа. За српску и македонску рају Албанац – муслиман био је управо слуга окупатора и окупатор, најсвирепији тлачитељ, симбол турске власти и зулума. Ослободилачка борба против Турака водила се, дакле, и против мухамеданских Албанаца.

Крајем маја и почетком јуна (по старом календару) одржани су шири састанци албанских представника у Призрену; окупило се преко 300 делегата из свих крајева где живе Албанци. На конгрес у Бајракли-џамији дошли су и и представници цариградског круга. Главни одбор књижевно-политичког друштва, на челу са Абдул-бејом Франшеријем. Делегати из северне Албаније, Македоније и са Косова били су за политичко решење албанског питања још увек у склопу Турског царства, али уз посебан привилегован положај, на бази самоуправе и ослобођења од дажбина султану.

„Јужна“, заправо цариградска фракција била је радикалнија, захтевајући самосталност Албаније, одрицање покорности султану. По њиховом мишљењу требало је успоставити самосталну Албанију из четири области (кнежевине): I. јужна Албанија и Епир (Јањина); II. северна и средња Албанија (Скадар, Тирана и Елбасан); III. Македонија (Скопље, Дебар, Гостивар, Прилеп, Велес, Битољ, Охрид); IV. Косово с деловима јужне Србије и Македоније (Пећ, Ђаковица, Призрен, Нови Пазар, Митровица, Сјеница, Приштина, Гњилане, Прешево, Куманово).

То је, дакле, концепт „Велике Албаније“, којим су захваћене и туђе, словенске и грчке земље у којима албанска народност представља мањину, која се по телу већине угњездиле у скорије време и насиљем, користећи се повлашћеним положајем муслимана у систему турске државе. Око овог концепта у ствари и није било размимоилажења; и за једну и за другу фракцију „Велика Албанија“ је била политички аксиом и подлога за било коју варијанту албанског питања.

У том смислу се заиста може говорити да је на Призренском конгресу 1878. године коначно формулисан максимални програм албанског национализма – стварање самосталне албанске државе.

Формиран је Главни одбор Лиге од близу 60 чланова, и потом на јавном збору у Призрену 5/17. јуна 1878. обнародован основни политички програм: 1) Албанци неће допустити да се „њихове земље“ дају Србији, Црној Гори или Грчкој или ма којој другој држави и другом народу; 2) све земље које су Србија и Црна Гора у овом тренутку отргле од Турске, а у којима живе Албанци, да се поврате овима; 3) да се на овом поради и у Европи, на Берлинском конгресу и код дворова; 4) да се свим силама поради да се Албанцима врати самосталност, која им је пре педесет и више година одузета, то јест да им се више не шаљу чиновници из Цариграда и

да их не поставља више султан и Порта, већ да их они сами између себе бирају, и 5) да султан не тражи више од њих регруте и порезе.

Петиција је упућена султану и Берлинском конгресу, а позвани су и Срби Призренци да и они ставе свој потпис и печат (мухур) на петицију Берлинском конгресу, што су ови морали учинити, па је тај антисрпски документ, којим се зачиње Велика Албанија, подписало преко тридесет виђенијих призренских Срба. (*Ј. Хаџи-Васиљевић, Арбан. лига 40-42*)

Порта је ликвидирала Лигу видећи у њој пре свега заматак једне националне, општеалбанске и антитурске политичке снаге.

Анархија и насиље у старој Србији 1878-1912. године

Последњих двадесет година XIX века и прве године XX столећа, до ослобођења 1912. године, за Србе на Косову и Метохији значе време најтежих прогона, физичког уништавања и расељавања, у коме се огледа не само стање безвлашћа него и план за стварање „етнички чистог“ Косова као „албанске земље” у духу програма Призренске лиге.

Прва последица рата, чији се ослободилачки вал зауставио на домаку Косова, али га није прешао, била је у новим и масовним етничко-демографским поремећајима. Пре свега, **ослобођене крајеве јужне Србије напустило је око 30.000 Албанаца муслимана**. Ове избеглице (**мухаџири**) настаниле су се углавном у Лабу и северном делу Косова одмах поред нове границе. То је довело до згушњавања албанског становништва у северним и источним крајевим косовско-метохијске области које је тако, одсудно владало над српским становништвом. О настајењу **мухаџира** бринула се највише Порта, а и сами албански прваци у Турској, док је трошак око насељавања и издржавања сносио српски народ. (*Р. Павловић, Сеобе Срба и Арбанаса, 76-77*).

Албанци упадају на српску територију већ 1878. године дуж нове границе од Новог Пазара до Врања, највише са Косова. Праве заседе, убијају српске војнике, пљачкају коморе; нападају чак и на саме војне предстраже. Током, 1878-1880. њихове су чете стално концентрисане уз границу; 6. августа 1879. нападају Куршумлију, а 28. маја исте године Преполоц. Видно је уздржавање Србије од строжег узвраћања на ове нападе. Српска влада је о свим овим нападима Албанаца и убиствима на граници и дубље на српској државној територији извештавала Порту и посланства великих сила у Цариграду, тражећи да се с турске стране стане том на пут, али без успеха. (*Ј. Хаџи-Васиљевић, Арб. лига, 6-10*).

Присуство **мухаџира** био је само један моменат у низу околности које су после Берлинског конгреса довеле до погрома Срба у Старој Србији. Покрети и устанак Призренске лиге, до 1881, а потом низ других локалних или ширих албанских побуна све до 1908, 1910. и 1912. године редовно су започињали, а поготово се завршавали албанско-турским терором над српским становништвом.

Губитак територије услед пораза који су им нанели Руси, Турци су уписали у грех Србима, тврдећи да им је Русија објавила рат због Срба, па су стога после 1878. званично и јавно прогласили Србе за царске издајнике.

На сам дан прогласа Србије за краљевину (22. фебруара 1882) установљен је преки војни суд у Приштини, који је протерао све народне прваке, потписнике многих петиција за Берлински конгрес, кнезове и кметове. Целати преког суда злогласног Ибрахим–паше поклали су без суда 7000 људи, а 241 је Ибрахим-паша извео пред суд од којих је неке повешао, а неке протерао на робију у трајању од 101 године.

Стевана Вучетића, најчувенијег трговца из Приштине, бацио је кроз прозор хапсане зато што није хтео да се одрекне своје народности.

(Историја срп. народа VI/I, 293/294. Ђ. Микић).

Српска влада покушавала је, према својим могућностима, да заштити српско становништво косовског вилајета. Та заштита је организована најпре на дипломатском пољу, отварањем српских конзулата у Солуну и Скопљу 1887, а у Битољу и Приштини 1889. године али без успеха. Истина, положај конзула на Косову био је погубљан: први српски конзул у Приштини, Лука Мартиновић, убијен је у јуну 1890. насред приштинске чаршије, а руски конзул Григориј Степанович Шчербина – марта 1903. у Косовској Митровици.

Извештаји Милана Ракића, познатог српског књижевника, најпре секретара српског конзулата, а потом конзула у Приштини, из 1906-1911. године говоре о „страховитом стању нашега народа“, које се „обновило још већом жестином и данас се може слободно рећи да су се повратила незапамћена времена невоља и несрећа“. (30. новембра 1906). У извештају од 14. јануара 1907, он наглашава да се **“ из свих извештаја овог Консулата од његовог постанка па до данас види да постоје две главне чињенице које наш народ сатиру и доводе до пропасти. То су турска власт и Арнаути. Турска власт зато што сама чини зулуме, пљачка и убија и што пушта да то и други мухамеданци некажњиво раде; а Арнаути зато што за свој рачун, само у много већем размеру, ниште све што је српско где год то могу учинити“.**

Ракић је, „небројено пута“ извештавао до 24. фебруара 1907, министра иностраних послова „о разним зулумима и несрећама које чине обесни Арнаути у Пећкој нахији. Тим начином они су растерали и растребили наш живаљ, па више готово немају кога да пљачкају, па су окренули своје разбојничке погледе на манастир Св. Српске Патријаршије у Пећи“.

(Димитрије Богдановић: Књига о Косову, Београд 1990, стр. 193)

Описујући стање народа у новом таласу зулума 28. маја 1907. Ракић вели: “са очајањем мора човек да гледа на будућност нашег народа ако овако стање потраје још које време. Са свих страна чују се гласови очајања

и од оних који страдају и од оних који су ту да помогну страдалницима. Г. Тухолка (руски конзул у Митровици) пише ми из Митровице да „никада није видео овако велике несреће, а мање могућности за помоћ и поправку стања“, а г. Кутјепов из Призрена да само Бог може помоћи. И ако је слаба нада у дипломатску интервенцију, завршава Ракић, **„мени је част ипак молити Вас, Господине министре, да учините потребне кораке за заштитити овог у истину несрећеног народа, и да бар данашњи малени остатак његов не прсне без трага и не пропадне за свагда“**. (Београд 1990, стр.193)

У извештају од 22. августа 1907, после тзв. „пасјанске афере“ (сукоба са српским комитама код Гњилана, Ракић саопштава податак о договору у Призрену, где су Љумљани захтевали да се приступи коначном истребљењу Срба, тј. „да збор одреди дан кад сви Арнаути треба да устану на оружје и изврше покољ Срба“. Ипак нађено је компромисно решење: 1) да се убијају Срби по нахији, али тајно, а не у масама него појединци; 2) да Арнаути образују чете са задатком да гоне чете из Србије, а као реванш за Пасјане да арнаутске чете упадају у Србију.

Иначе, српска влада је организовала и наоружавала народ на Косову да се брани и припрема за оружани устанак кад за то дође време. Трговачки слој Срба на Косову бојао се комитске акције и тражио је од српске владе да комитски покрет онемогући, јер наводно навлачи на народ још веће насиље, а ствара се и изговор за уплитање великих сила, у првом реду Аустро-Угарске. (*Историја срп. народа VII, 281; Н.Ракочевић*)

Албански национални покрети 1908-1912

Развој албанског националног покрета у годинама после младотурске револуције, 1908-1912, од великог је значаја за питање ослобођења српског народа у Старој Србији. Без обзира на то што се борба Албанаца против турских власти испољила анархично, нарочито у косовском вилајету, радило се о сразмерно брзом формирању једног националног покрета, коме све јаснији циљ постаје – аутономна Албанија.

Легализација албанског, као и македонског покрета, по доласку на власт младотурака није довела до испуњења оних битних нада нетурских народа.

До првог устанка ширих размера долази у косовском вилајету у пролеће 1909. године, али су га Турци суровим мерама угушили. Српска влада је с једне стране подстицала Албанце на што јачи отпор, а с друге стране, настојала је да се Турској не праве тешкоће у савлађивању албанског устанка.

На питање црногорског краља Николе да ли ће Србија и Црна Гора узети арбанашки покрет у своје руке и руководити њиме, српска влада је била резервисана. (*Димитрије Богдановић, исто, стр. 196*)

Збивања у Албанији 1911. године била су још алармантнија. Курс на оружани устанак националних размера за аутономију Албаније био је, ван спора, у делатности свих албанских комитета у емиграцији, а на Крфу је конституисан Централни албански комитет.

Оружани устанак букнуо је у северној Албанији, а устаницима активно помаже Црна Гора, снабдевајући их оружјем и намирницама и прихватајући избеглице. Најважније достигнуће овог покрета је формирање програма националне борбе у меморандуму познатом под називом **Црвена књига** који је састављен у Подгорици, у Црној Гори, од стране чланова албанског комитета и примљен од устаника 23. јуна 1911.

У дванаест тачака изложени су циљеви и захтеви устаника, на првом месту „потпуно признање постојања албанске нације“, па у складу с тим – аутономија: економска, административна, културна, војна. „То је био први програм аутономије Албаније, јединствен за целу земљу“, а захтев је истакнут не у име становништва једне области, него у име свих Албанаца. Меморандум је поднет европским дипломатским представништвима на Цетињу. Устанак се завршио неуспехом августа 1911, јер је запретио далекосежним балканским и европским кофликтотом, за који још нико није био спреман, тако да су устаници остали препуштени сами себи.

Оружани устанак против турских власти започео је и у пролеће 1912, и устаници су освојили Приштину, Нови Пазар, Сјеницу, па чак и Скопље у коме су Албанци били у мањини, затим Дебар, Елбасан и друге градове.

Устанак се угасио јер су турске власти прихватиле захтеве устаника: амнестија устаника, слободно ношење оружја, основне и средње школе на албанском језику, употреба албанског језика пред локалним судовима, смањење пореза, генерални гувернер за четири вилајета Скадар, Јањина, Битољ и Косово.

Тим су практично ударени стварни и правни темељи једне аутономне Албаније, која би обухватила четири вилајета а то значи у границама „Велике Албаније“ из програма Призренске лиге.

Остваривање овакве Албаније, макар за прво време у границама Турског царства, значило би крај свим настојањима српског народа да дође до слободе и свог уједињења, као и народа Македоније да дође до слободе за коју се столећима, а нарочито последњих деценија пре првог балканског рата крваво борио.

Албански национални покрет је 1908-1912, ћутке прелазео преко постојања и права српског и македонског народа у Турској. Њихов је једини и јединствен циљ „чиста“, „етничка“ Албанија у максималним границама па и преко њих. (*Димитрије Богдановић, исто, стр. 196, 197*).

Први Балкански рат 1912-1913.

Ратне циљеве Србије 1912, изложио је Јован Цвијић у чланку **Балкански рат и Србија**, објављеном те године на енглеском и на српском језику. Он најпре утврђује географску област за коју се везују интереси Србије у том рату: то је „Стара Србија“, у коју спадају Новопазарски санџак, Косово поље, Метохија и неке области јужно од Шар-планине, са границом која је, како вели, одређена споразумом између Србије и Бугарске (Охрид – Велес – Крива Паланка, тако да ови градови припадну Бугарској); **додаје да Стара Србија „излази узаним појасом на Јадранско море око Скадра, Љеша и вероватно Драча – имајући у виду, очигледно, средњовековну ситуацију.**

За стање у овим областима према својим истраживањима у раздобљу 1900. до 1912, Цвијић пише да је то „земља највеће анархије и насиља, не само на Балканском полуострву но можда јединствена у свету“. Жртва тог стања су Срби, а главни узрок свих српских невоља – Албанци; албански колонисти су насилно настањени, а Срби протерани – тренутно у Србији само од 1876. године има их око 150.000 Срба „који имају тапије од својих земља“, живе знатним делом на терет српске владе и „чекају тренутак да заузму опет своју имовину“.

Они који су остали у Старој Србији подвргнути су читлучком систему, свакојаким насиљима и осиромашењу, исламизацији, однорођавању; угрожена су им и црква и школа; никаква им се права, ни она по султановим ферманима ни по законима младотурских власти, у стварности не признају. Планским насељавањем муслиманских досељеника и протеривањем српских чифчија разбијају се компактне масе и праве оазе мешовитог хришћанско-мухамеданског становништва. Цвијић констатује да „оваква насиља и злочини над Србима у Старој Србији трају вековима“, те да „нигде на Балканском полуострву турске управа није унела већу пустош но овде“.

Проучавањем Српске академије наука је утврђено да је током **XVIII и XIX века исељено из Старе Србије и насељено у Краљевини Србији односно на територији Србије око пола милиона душа.**

Најмногобројније исељавање је уследило српским устанцима 1804-1815. и српско-турским ратовима 1876-1878.

Србији потребан излазак на море. - Исламизирања су, опет, појединачна и масовна; читаве области су на тај начин однорођене (Гора, Дреница, Прекорупље, Међуводе итд.). Дobar део Албанаца на Косову је, у ствари српског порекла. Но и поред свега исељавања и исламизације, наглашава даље Цвијић, у Старој Србији „има знатан број Срба“. Без тачне статистике могуће су само овлашне процене: на 900.000 Срба, од којих до 300.000 муслиманске вере (рачунајући санџачке **мухацире** из Босне, „Арнауташа“ има до 200.000, а око 300.000 – 400.000 су прави албански

колонисти. Само је мањим делом у питању „старије и врло старо арбанашко становништво“.

Пошто је тако представио стање српског народа и етничких односа у Старој Србији, Цвијић се позива на национална и хумана права да ова подручја буду ослобођена: „Србија и Црна Гора имају дакле јаким хуманим и националним разлога и права да зауставе ове злочине и насиља која се врше према њиховим самплеменицима“. Колико год су „турска управа и арнаутски злочини и насиља“ чак и за најхуманије људе Западне Европе само апстрактни и „бледи појмови“, толико је ово за Србе сурова збиља: „уништавање нашег народа“.

Но Цвијић истиче још један узрок који Србију, како он каже „гони да се интересује за територију Старе Србије“. То је потреба изласка на море, ради економског ослобођења од аустроугарске и турске блокаде. Царински рат са Аустро- Угарском и тешкоће у транспорту роба преко турске територије показали су да је излаз на море за Србију питање од животног значаја. “Сада је већ сваки сељак на својој кожи осетио оно што су, чини ми се, најпре утврдили енглески публицисти: да је Србија опкољена земља, а Срби ухапшен народ. Природан излаз Србије на Јадранско море је преко Старе Србије долином Дрима. “Тек са излазом на Јадранско море Србија би имала услова за економску самосталност и била би задовољена. То је једна од главних тежњи рата који је започео“, закључује Јован Цвијић. (Димитрије Богдановић; исто, стр. 205-206)

Српска војска преко Албаније избила на Јадранско море . - У нашој историографској науци потом, као и тада у политичкој публицистици, много се расправљало о томе колико је овај последњи, али очигледно не и најмање значајан узрок првог балканског рата био заиста економски и политички оправдан. Истицала се обично чињеница да би такав излазак на Јадранско море значио не само ослобођење српских области Косова и Метохије него и анексију територије северне Албаније, а ове су последње компактно насељене албанским народом, па се то не може сматрати другачије до као империјалистичко грађење једне државе економски „способне за живот“ (lebensfähig); да је то у ствари присвајање туђе земље и поробљавање једног народа који има право на своје самоопредељење и који се управо тада национално већ конституисао и потврдио своју потребу за независним животом и сопственом државношћу. То је веома тешко погоршало српско- албанске односе.

(Д. Ђорђевић, Излазак Србије на Јадранско море и конференција амбасадора у Лондону 1912, Београд 1956).

На путу тако замишљеног српског изласка на море налазила се заиста неуклоњива препрека: албански народ и, потенцијално, албанска држава. Развој албанског национализма после 1878, а нарочито у првим годинама XX века, морао је скретати пажњу на то да се аутономна Албанија јавља много више као чинилац европске политике у решавању Источног питања

– у склопу за сопствену пенетрацију на Балкан – него као чинилац политике балканских народа.

Аутономна Албанија морала је стога у очима српских државника бити потенцијална опасност.

„За разлику од црногорске војске, српска војска у почетку није чинила насиље. Напротив, када је једна делегација муслимана у Новом Пазару дошла у штаб српске војске да изрази своју лојалност, октобра 1912, генерал Михаило Живковић, им је саопштио заповест краља Петра I, у којој се између осталог, каже: „Моја ће војска у старој Србији поред хришћана затећи и муслимане, који су нам исто тако драги, са њима и Арбанасе, хришћане и муслимане. Ми им свима носимо слободу, братство и једнакост у свему са Србима“. Наређено је да се одмах пусте сви заробљени муслимани. Али на територијама где су живели Албанци, ситуација се убрзо заострила. **Српска војска је при „ослобађању“ почела да спаљује читава села, са људима у њима, како би се променила етничка слика. Њен крајњи циљ је био не само протеривање турске војске већ и запоседање целе северне Албаније, све до Драча. Већ у новембру (1912) стигла је до Јадранске обале. Оно што се догађало на терену, најбоље открива писмо „војводе комицког“, Милутина Бабовића, које је он упутио тадашњем председнику Народне скупштине Андри Николићу, а у коме, између осталог каже: “ Господине председниче, јављам Вам се са највећим поштовањем да сам дошао из Албаније... Што се тиче труда, нисмо жалили, но смо вршили наређења одлично. А да Вам кажем куда год је наша војска прошла, туда треба други народ да се сели, а први је уништен и све њихово што се називало.“**

(Петрит Имами: Срби и Албанци кроз векове, стр. 201)

Изгледало је да је један од начина да се преухитре и осујете планови сила непријатељских Србији, био у томе да се албански народ обухвати неком српском државом. То је била погрешна политика српске владе, а окупација Албаније много је погоршала српско-албанске односе.

Историја средњег века заводио је на мисао да је албански народ могуће интегрисати у оквиру српске државе а историјско-етнографска проучавања давала су за то оправдавања у тезама, иначе веома спорним, о заједничком пореклу или чак о српској етногенези северноалбанских племена.

Карактеристично за тај поглед на ствари, још је почетком 1906. године у разговорима, трезвени Милован Миловановић, знаменити српски политичар, побиијајући бугарске тврдње да Србија тежи да изађе на Солун и Егејско море, истакао да „Србија хоће излаз на Јадранско море и ради тога ради мораће се наћи нека комбинација за заједнички државни живот Срба и Арбанаса онако како је то било и пре турске инвазије. Отуда и покушаји да се преовлада антагонизам између српског и албанског народа, продубљен нарочито после 1878, и настојања да се постигне неки споразум са албанским првацима на Косову и Метохији.

Српска политика на овом простору била је суочена не само са снажним разгоревањем албанског национализма у Старој Србији, Македонији и Албанији, и са присуством других сила у томе (пре свега Аустро-Угарске и Италије), него и са комбинацијама Бугарске. Бугарска влада са своје стране рачунала је да би успостављање аутономије у Албанији изазвало и остварење аутономије Македоније што би јој олакшало да оствари своје санстефанске претензије; зато је пружила подршку албанским устаницима 1910. године.

Српска влада подценила албански национални покрет. - Србија је у балкански рат ушла, по свему судећи, без неке јасне концепције о томе како да трајно и праведно реши питање албанског народа на простору који је био предмет њених ратних циљева. Она поготову није реално проценила тежину албанског националног покрета ни ступањ националне интеграције албанског народа, без обзира на разлику у вери. Примећено је, с пуно разлога, да је 1912. године „српска влада стајала на гледишту да Албанци уопште нису народ, већ издељена и међусобно закрвљена племена, без заједничког језика, писма и вере“. По овом гледишту Срби су изгубили Скадар и северну Албанију пре четири века у рату са Турцима и рат 1912 само успоставља историјску правду: турски талас је разбијен и српски се враћа у стару постојбину. Албанци су, пак, у свим приликама иступали са Турцима против Срба и зато ће сада заједнички поделити судбину. (*Д. Ђорђевић, излазак Србије, 11-12*).

Основна је погрешка, чини нам се, у потцењивању албанског покрета и брзине његовог прерастања у процес политичког интегрисања албанског народа, који се није могао зауставити и да се то хтело.

На племенској и верској дезинтеграцији и супротностима албанских племена није се могла градити трајна политика будућег заједничког живота српског и албанског народа на овом простору, поготово на територијама које су стицајем историјских околности постале спорне. Има се утисак да српска политика једноставно није знала шта ће уопште са „Арнаутима“ у Старој Србији, нити је била свесна перспективе тог проблема. То је утолико чудније што је управо последњих неколико деценија до првог балканског рата албански живаљ Старе Србије показао колико је он озбиљан, тежак и нерешив проблем за турску администрацију, за државу која је била, по вери и друштвеном положају, много више његова, албанска, него што би то могло да буде било која варијанта српске државе. (*Димитрије Богдановић, исто, стр. 207*)

Албанци су према српској војсци заузели умерено непријатељски, али углавном уздржан став. Одзив на мобилизацију био је врло слаб; уместо очекиваних 60.000, окупило се на зборним местима Косова свега око 16.000 Албанаца. Нису помогле ни претње турске власти, ни султанов апел за одбрану „вере пророкове“, ни претње Исе Бољетинца, једног од вођа албанског покрета, да ће запалити куће свих оних који не буду бранили

„турско земљиште“. На тај начин је одбрана косовског правца, препуштена Албанцима, била веома слаба. Најжешћи отпор организовали су Албанци у самом граничном појасу око Мердарске карауле. У овим операцијама дошло је и до међусобног палења села. Албанци су опустошили и опљачкали Васиљевац, Бабовац, и неколико других српских села до близу Блажева и Лукова на Копаонику, а Лапски четнички одред капетана Танкосића албанска села Метохију, Рецу и Мрвеће у долини Лаба. (*М. Лазаревић, Српско-турски рат 1812, I, 138 и д. 165, 167, 170*).

Пошто су сузбијени са границе, Албанци су се углавном растурили, тако да су трупе Треће армије генерала Боже Јанковића веома лако ушле у Приштину. Пружен је само местимичан, углавном герилски отпор у поседању и пролазу кроз албанска насеља, у самој вароши у Приштини, у Урошевцу и код села Црнолева на Зборце Хану, где се одиграо једини јачи сукоб српске војске на обезбеђењу ослобођене територије. Албанци су се предавали без отпора, али се један део становништва почео повлачити према Скопљу и Македонији.

Новоослобођене области Старе Србије су одмах административно укључене у Србију. Формирани су новопазарски округ и приштински округ (са срезovima Приштина, Вучитрн, Митровица, Гњилане, Феризовић, Лаб. (*Први балк. рат 800, 811-812, 818, 820-821, 834*).

Шовинистичко писање против Албанаца. - У Србији је завладала велика еуфорија ослобођењем „Старе Србије“, што је било пропраћено шовинистичким изливима против Албанаца, чему је, поред политичара и новинара подлегао и један број писаца. Песник Драгутин Ј. Илић, под псеудонимом, „сакупио и за народ уредио Хаци Ђеро Јовић“ објавио је 1913, неколико „народних“ песама међу, којима „Бој код Призрена и Приштине“ и „Бој код Љеша и Драча. У првој одаји хвалоспев српском команданту Божи Јанковићу, „Што нас спасе од клетих Турака,/ и од оних гнусних зулумћара,/ што нас спасе дивљих Арнаута“, а у другој позива „Генерала, Божу Јанковића,/ Ти поведи српску војску љуту,/ По албанском, каменитом путу,/ Ти, пронађи нове славе путе,/ и албанске савладај Арнауте...

У штампи се водила оштра полемика о Албанији. Док су многи критиковали сваку помисао на стварање независне Албаније, српски социјалисти су нападали хегемонистичке тежње које се изражавају у Србији према територијама на којима живе Албанци. Предњачили су Стојан Протић Балканикус, који је написао књигу „Албански проблем и Србија и Аустро-угарска (1913), и Владан Ђорђевић „Арнаути и велике силе“ (1913), која је преведена и на немачки. Оба ова аутора навелико цитирају, негативна мишљења која су у свету изрицана о Албанцима. Владан Ђорђевић, чак, наводи да је „једино међу Арнаутима изгледа као да је и у XIX веку живео по који репат човек“, подмећући читаоцима легенду о „репатим људима“ коју је у Албанији, средином XIX века забележио

немачки научник Ј. Г. Хан, а која постоји и код других балканских народа (Срба и Грка). Гневно се пита што су навалиле „све Велике Силе да од ових лењих дивљака направе независну државу, само да омету у напредовању друге вредне и храбре народе, који су својом снагом и радом створили за циглих 100 година културне државе. Арбанаси још стоје на ступњу преисторијског развитака. Албанци ће морати барем још 100 година чекати на право да се назову нација.

Оваквом писању су се супроставили социјалистички прваци Димитрије Туцовић и Коста Новаковић, због чега су били омражени од стране српских шовиниста. Туцовић је у књизи „Србија и Арбанија“ (1914) отворено критиковао дискриминаторску политику коју према Албанцима („арнаутском питању“) спроводи српски владајући режим. „Сан Србије“ о изласку на Јадранско море завојевањем Албаније припада прошлости, али његова сенка ће дуго времена помрачивати небо над српским Народом... Његова тежња ка мору дала је наопаке резултате, јер је вођена наopakим средствима, то јест: оно што се могло постићи само у споразуму и уз пријатељско саучешће ослобођеног албанског народа, хтело се постићи против њега“. У Радничким новинама“ (1913. бр. 223) објавио је чланак под насловом „Покољ у Љуми“ у коме наводи „да је за два сата убијено 500 жена, деце, стараца...“. Иронија је, да је у исто време, због помањкања радника у Србији, пошто су многи били мобилисани, по рудницима и фабрикама хитно запошљавано на стотине Албанаца са Косова. Због тога су Радничке новине 29. марта 1913. Закључиле: „Тако су Арбанаси, о којима шовинистичка штампа труби да су дивљаци, постали индустријски радници у предузећима српских капиталиста!“.

(Петрит Имами: „Срби и Албанци кроз векове“, новине Данас 9. септембар 1998)

О злочинима српске војске писала је и страна штампа.

За нове крајеве нови прописи. - „Новоослобођени крајеви“ званично су присаједињени Србији 7. септембра 1913. године. Влада је у новим крајевима увела само неке законе Србије, а већим делом је донела посебне прописе. Њима су Македонци и Албанци стављени у неравноправан положај према становницима у Србији. Нису имали ни „активно ни пасивно изборно право, па према томе ни своје представнике у Народној скупштини; нису имали слободу говора, штампе и збора, ни пуну слободу удруживања“. Исто тако, на њих се могла применити „смртна казна и за чисто политичке кривице“.

Тако су у новој држави Албанци и Македонци били неравноправни, а за Пашића је Македонија била географски појам, а Македонце није признавао за народ. Власницима радњи је наређено да на крај презимена ставе – „ић“.

(Ђорђе Станковић: „Србија и стварање Југославије“, стр. 34, Београд, 2009).

У даљим операцијама српске војске преко албанске територије ка Јадранском мору, октобра и новембра 1912, албанско становништво се

понело различито: лева колона српске војске која је ишла преко подручја племена Миридита наишла је на предусретљивост овог племена, а супротно томе (северна) колона, која се кретала кроз Дукађин, наишла је на жесток отпор, те су јој позадинске трупе тако рећи уништене. Трупе из Призрена које су са закашњењем стигле **извршиле су оштре репресалије над непријатељски расположеним становништвом.** (*Ж. Павловић, Опсада Скадра 1912-1913, Београд 1926, 96-97, 99-100.*)

Односе са албанским народом непотребно ће оптеретити и опсада и заузеће Скадра 1912. године. Без обзира на чињеницу да је у Скадру и неким околним селима живела значајна српска национална мањина, било је неумесно претендовати на овај град, који се временом, и врло рано, развио у један од најзначајнијих албанских центара. Ни у средњем веку то није био у правом смислу речи српски град, мада је било седиште дукљанских и зетских владара. Са својим измешаним, романским, албанским и српским становништвом, он је један од типичних албанских градова средњег века. Историјска права су се у овом случају сударала са непомерљивим и старим етничким стањима, а уз то са непремостивим дипломатским препрекама. Скадар је морао бити напуштен пред сложним притиском и војним демонстрацијама европских сила.

Србија је посела, окупирала читаву северну и средњу Албанију у току октобра- новембра 1912. Рачунало се са политиком свршеног чина. На освојеном подручју су одмах успостављене грађанске власти и албанска територија је *de facto* анкетирана Србији: 29. новембра је основан драчки округ са четири среза (Драч, Љеш, Елбасан, Тирана).

Формирана је независна држава Албанија

Упоредо с тим формира се и независна Албанија. Пред сам рат 10. октобра, скуп албанских главара у Скопљу под турским окриљем био је донео одлуку да се бори на страни Турске. Том приликом упутио је захтев великим силама, сем Русије, за уједињење Албанаца три вилајета: Скадра, Косова и Јањине. Слични скупови у Дебру и Приштини изјаснили су се половином октобра у прилог овог захтева. По паду Скопља у српске руке повукли су с ови главари у Албанију и закључили да оснују државу сазивом скупштине у Валони. После турског пораза прекинули су везе са Портом, а план прихватају вође северне и средње Албаније. У свему томе аустријски конзули одиграли су важну улогу. У Бечу се појављује водећи албански политичар, Исмаил Кемали, а преко бечке штампе тражи независну Велику Албанију са Битољем, Јањином, Скопљем, Приштином и Призреном. На аустријском ратном броду он стиже у Албанију, да би у Валони 28. новембра 1912, било проглашено оснивање независне Албаније. На челу привремене владе био је Кемали, а организовање народне војске поверено је Ризи-беју из Ђаковице и Иси Бољетинцу, који се испред српске војске преко Љуме повукао у Валону.

За „наследног сувереног кнеза“ Албаније изабран је потом Вилхелм фон Вид (Wilhelm von Wied), немачки принц, који се није дуго одржао на престолу, као што се неће одржати ни други претенденти, па и пријатељи Србије, пре свега Есад-паша Топтани. (*Д. Ђорђевић, Излазак Србије, 84-85*)

Конференција амбасадора у Лондону, првог радног дана 17. децембра 1912. донела је начелан закључак о формирању аутономне Албаније гарантоване и контролисане искључиво од стране шест сила Енглеске, Францске, Аустро – Угарске, Русије, Италије и Турске, да њене границе буду суседне са Црном Гором, па је тако скинут с дневног реда излаз Србије на море а да се Србији одреди једна трговачка лука на албанској територији, слободна и неутрализована, са којом ће Србија бити везана неутралном железницом, под европском контролом и стражом међународне жандармерије.

Утврђивање границе са Албанијом, коју је подржавала Аустро-Угарска ишло је са великим тешкоћама. У демаршу великим силама 2/15. марта 1913. председник српске владе Никола Пашић напомиње: “Одузимају се земље и светиње Старе Србије да се уступе ономе, који их је до сада пустошио“, и захваљујући његовој упорности и одлучном ставу Ђаковица и Дебар нису припали Албанији. (*В. Ђорђевић, Арнаути и велике силе, Београд 1913, 171-178; Географски и културни положај Србије, Гласник Срп. географ. Друштва 3(1914) св.3-4, 12-13.*)

У току другог балканског рата са Бугарима, јула – августа 1913, у Албанији су започете опсежне припреме за оружане акције, диверзије и побуне против српских власти у Македонији и на Косову. Пре свега, тамо се стекло доста Албанаца из крајева које је посела Србија, око 20.000 људи. Албанска влада је задржала те људе, претежно Косоваре „обећавајући да ће ускоро њихови крајеви бити ослобођени од Србије”.

Косово у саставу Србије и Црне Горе 1912-1918

На основу Лондонског уговора од 30. маја 1913, цео бивши Косовски вилајет припао је Србији и Црној Гори, сем Љуме која је припала новоствореној држави Албанији. Косово и део Метохије са Призреном, припао је Краљевини Србији, а Пећ, Ђаковица и Исток – Краљевини Црној Гори. Споразум о разграничењу између Србије и Црне Горе потписан је после доста дугих и мучних преговора, 13. новембра 1913. године.

Присаједињењем ових крајева Србији односно Црној Гори – ове области су, после четири и по столећа, поново ушле у састав словенских држава, чиме за њих почиње ново раздобље у друштвено-економском, политичком и културном животу.

Уласком ових области у Србију и Црну Гору, први пут су се Арбанаси – сада као бројна етничка група – нашли у саставу словенских држава, супротно тежњама које су испољавали у национално-ослободилачком покрету 1878-1912, за успостављањем „Велике Албаније“ у којој би се

поред осталих крајева нашли и Косово и Метохија. Док су српске и црногорске трупе триумфално улазиле у област Косова и Метохије, доносећи слободу својим сународницима, велики део Албанаца (нарочито муслимана) сматрао се погођеним, тачније, није се сматрао ослобођеним.

Уместо непосредне турске власти и самовласних локалних господара, у новоослобођеним областима је уведена релативно савремена управа.

Указом од 20. новембра 1913, у областима које су ушле у састав Србије, уводи се организација власти сагласно Уставу из 1903, иако овај Устав није био протегнут на ове крајеве све до 16. августа 1919. Према Уредби о уређењу новоослобођених области од 18. августа 1913, у овим областима су уведени окрузи, срезови и општине, као и на осталој територији Србије. Закони Србије су делимично или потпуно протегнути и на ове области.

Услед незадовољства и отпора Албанаца у областима Косова и Метохије због уласка у састав српске државе, српска влада је још октобра 1913. донела Уредбу о јавној безбедности, којом су биле предвиђене строге казне за сваку врсту отпора.

(Радошин Рајовић: Аутономија Косова, стр. 63-64)

Српска и црногорска влада су у ове области слале чиновнике који су се окрутно понашали и којима је главни циљ био да се обогате. Власти су терором угушивале изражавање националних осећања, као и негодовања и отпора Арбанаса, па су међунациоонални односи постајали све заоштренији. До нарочито тешке ситуације дошло је 1913, када су избиле масовне побуне Арбанаса па је употребљено неколико дивизија да се те побуне угуше. Релативна стабилизација прилика настаје тек у првој половини 1914. године.

(Историја Југославије (В. Дедијер), стр. 348)

Заоштрени односи на Косову довели су већ 1913, до исељавања знатног броја Турака и једног броја Арбанаса у Турску и Албанију. Међу њима је било највише ага и бегова који су продавали земљу да не би пали под удар аграрне реформе. Али, било је и других разлога, као што су незадовољство уласком у састав Србије и Црне Горе и подвргавање немуслиманским властима („да им „шкак“ тј. раја, „неверник суди“, а било је и подривања од стране Аустроугарске).

Услед избијања Првог светског рата тај процес исељавања се зауставља, да би се наставио и између два рата.

Оружани сукоби са Албанцима у новоослобођеним крајевима. -

Током августа учестали су напади на истурена одељења српских трупа, углавном на дебарском сектору на подстрек и уз новчану потпору аустријских агената, како би то био доказ незадовољства и разлог да комисија за разграничење отргне од Србије што већи део земље који држи.

Под притиском Аустро – Угарске, српска војска је почела да се повлачи из Албаније у другој половини августа 1913, али то ствара нове компликације. Албанци у маси нападају на српску војску и српске власти у

граничном подручју, а располагало се већ и извештајима о припреми једног озбиљног и организованог упада албанских чета на српску територију, са покушајима да се за то придобију и Албанци на српској територији који су до тада били мирни.

Зато је забрањен долазак становништва из Албаније на српску територију и пијаце „док се не поврати нормално стање“. Због те својеврсне блокаде, која је без сумње веома отежала живот пограничном албанском становништву у ствари повећало напетост у расположењу маса, избио је у европској, посебно у аустријској штампи велики скандал, где је дошло и до оштрих реакција европских влада, с позивом на обавезу Србије да Албанцима дозволи слободан приступ на пијаце.

Уследио је масовни упад Албанаца на територију Македоније код Дебра и према Струги и Охриду, 9/22. септембра 1913. Аустро – Угарска оптужује Србију да је одговорна за догађаје, које нетачно интерпретира као устанак Албанаца на територији коју држе српске власти. Српском посланику у Бечу је речено „да су те буне и nerede изазвали Арнаути“, али зато што српска војска „још држи неке крајеве, који припадају Албанији,“ и што им се не да приступ на српска тржишта „која су научили посећивати и снабдевати се оним, што им је потребно за живот“. Да су српске трупе раније биле повучене, до ових nerede и инцидента, тврди представник аустроугарске владе, не би ни дошло.

Међутим, није се радило ни о каквој побуни или устанку македонских Албанаца, него о организованом масовном упаду са албанске територије, иза којег су стајали аустроугарски и бугарски војни кругови. У првом налету су пали Пишкопеја, Жировница и Дебар. У нападу је учествовало око 10.000 Албанаца, којима су руководили страни официри, а у којима су садејствовали и извесни комитски одреди ВМРО. Чињеница да у албанским четама има страних, и то бугарских официра, потврђена је разним обавештајним и дипломатским каналима, али је посебно интересантна веза са ВМРО и лично с Јанетом Санданским, који је више месеци боравио у Албанији, организујући албански покрет према Македонији.

Крајем марта 1914. године дошло је и до једног озбиљнијег диверзантског упада преко стотину Албанаца у Метохију, где је побуњено село Бање и околина (четири албанска села) у подримском срезу код Ораховца. **Том приликом спалиле су српске трупе та четири села – Бању, Мавосерију, Горјак и Остроzub. Српска влада је оштро замерила команди македонско-косовских трупа због спаљивања села „кад се они не бране и не пуцају на војнике“.**

Карактеристично је за ова два упада (код Дебра, септембра 1913, и код Ораховца, марта 1914) да нису добили масовну подршку Албанаца на српској територији, нити су се на било који начин легитимисали као

аутономни ослободилачки покрет против Србије. (*Димитрије Богдановић, исто, стр. 214-216*)

Први светски рат 1914-1918.

Србија поново окупирала средњу Албанију. - Лондонска конференција 1912-1913. године није до краја решила питање Албаније, мада ће неке одлуке бити од трајног значаја. Разграничење није спроведено у целости, тако да је први светски рат затекао Албанију без дефинитивно одређених и међународно признатих граница. Територијални интегритет Албаније је зато одмах, у самом почетку рата, са више страна угрожен и оспорен. Италијани су заузели Валону и острво Сасено; Грци су анектирали јужну Албанију; Црногорци су поново узели Скадар; Србија је окупирала целу средњу Албанију са Елбасаном, Тираном, Кавајом и Ишмијем.

На савезничке протесте српска влада је одговорила да је та мера била потребна ради заштите позадине фронта од аустријске акције преко албанских чета, али је ипак била присиљена да ограничи окупацију само на неколико стратегијских тачака.

Угрожена другом аустро-угарском офанзивом у току Колубарске битке, Србија је повукла своје трупе и са тих тачака до краја октобра 1914, задовољавајући се тиме што је за собом оставила владу Есад Паше у Драчу, са чијом је наклоношћу могла рачунати.

Међутим, ни Антанта није превише поштовала лондонске договоре о Албанији. Да би привукла Италију у свој блок и тако је увукла у рат са централним силама, Антанта је пристала да измени територијални статус и границе Албаније. Тајним Лондонским пактом од 26. априла 1915 (у чл.-6) предвиђа се додељивање Валоне и Сасена Италији, као и образовање једне мале албанске државе под италијанским протекторатом; Француска и Енглеска, са своје стране, задржале су право да затраже деобу Албаније између Србије, Црне Горе и Грчке, а Италија се томе неће противити. Србији и Црној Гори у сваком случају доделиће се албанска обала до ушћа Дрима и лука Шен Ђин (Св. Јован Медовански). (*М. Марјановић, Лондонски уговор из године 1915, Прилог повијести борбе за Јадран 1914-1917, Загреб, 1960*).

Од јесени 1912. до јесени 1915, колико су ове територије држале у својој власти, Србија и Црна Гора нису доспеле да начине било какве озбиљније кораке за трајно решење питања статуса и будућности суживота њиховог и албанског становништва.

Западна Метохија до Белог Дрима (Пећ, Ђаковица) припала је Црној Гори, а остатак Србији. Започете су извесне акције на плану аграрне реформе и колонизације, нарочито у црногорском делу Метохије, али без већег ефекта, јер за то није било ни времена ни услова, **с обзиром на скоро непрекидно ратно стање. Албанско становништво Косова и Метохије**

и западне Македоније ишчекивало је, са своје стране, велики рат као прилику да се отргне од Србије и Црне Горе. У самом почетку рата, јула 1914, вршене су и опсежне припреме под руководством Исе Бољетинца, по наредби из Беча, да се организује велики албански устанак на Косову, до којег ипак није дошло.

Повлачење српске војске и цивила преко Црне Горе и Албаније на острво Крф у Грчкој. - Отворених непријатељстава није било док су српске трупе показивале снагу; напади на позадину, на мале групе и појединце војске и народа у повлачењу настају тек у периоду велике кризе и евакуације у албанско приморје.

Касније, изгладнели и промрзли људи скидани су до голе коже и убијани или препуштани „белој смрти“ у снегу. Нарочито је страдао Комбиновани одред у заштитници колоне коју су чиниле Вардарска и Моравска дивизија II позива на правцу преко Везировог моста на Дриму. Миридити су овај одред методично десетковали, нападајући углавном заостале групице малаксалих војника (уличне борбе у Ђаковици, борбе код Фани Бисака, покушај ликвидације целог одреда код Блиништа). Преживели учесници „Албанске Голготе“, како је у успомени српског народа запамћено ово трагично повлачење преко албанских планина, истичу да су их нападали „качаци Арнаути због пљачке“.

Забележени су тешки злочини и убиства у самој Метохији, међу којима се истиче покољ у манастиру св. Марка код Призрена 13/26. новембра 1915. где је мучким нападом побијена претходно на превару разоружана чета српских војника у повлачењу (око шездесет војника са три или четири официра). Злочин је после рата био заташкаван, све док један од главних вођа тог покоља, Јусуф Ука, није био изабран 1924. као „демократа“ за председника општине, па су његови партијски противници покренули целу аферу. (*П. Костић, Цркв. Живот, 141-143.*)

Циљ напада Албанаца на Српску војску и народ био је због пљачке, али било је албанских породица, у Ђаковици на пример, које су ипак лепо примале војску и избеглице.

(*Кроз Албанију 1915-1916. Спомен књига, Београд 1968, 206 (В. Павловић, одступање 3. пешадидијског пука II позива): упр. 115-120, 205-209, 210-212 итд.*)

Велико страдање војске и цивила. - Главнина српске војске и цивила се повлачила из Пећи преко Чакора, Андријевице, Подгорице у Скадар и даље преко Албаније ка Драчу и Валони; друга група правцем Призрен, Љум-Кула, Флети, Пупам Скадар и даље према Драчу и Валони и трећа група из Призрена правцем, Љум,-Кула, Пишкопеја, Дебар, Елбасан и део регрута из Битоља за Елбасан и даље ка Драчу и Валони.

Велика драма се догодила преко мочварне обале реке Војуше, где је страдало око 11.000 регрута.

Повлачење је трајало од 26. новембра 1915. до 5. априла наредне године. Од глади, болести, исцрпљености „и заседа домородаца“ (што

српска историографија увек посебно наглашава), страдало је око 140.000 војника и цивила, као и 30.000 тек мобилисаних врло младих регрута.

Француским бродовима је на грчко острво Крф превезено око 150.000 војника, а у Бизерту (северна Африка), Италију и Француску око 80.000 углавном цивила. Од 20.000 коња, колико се пробило до Драча, бродовима је могло да се превезе 3500, због чега је остало морало бити поубијано. Савезници Србије Француска и Енглеска, утрошиле су доста људи, напора, средстава и времена у организовању помоћи.

Италијани, који су се налазили у Валони, српску војску нису третирали као пријатељску и савезничку.

Због своје неутралности, Грчка није хтела одмах да прихвати српске избеглице. Како наводи у својим мемоарима Богољуб Илић, ни на Крфу нису биле припремљене базе за прихватање изнемогле српске војске, због чега је отпочело велико побољевање и умирање у маси. Импровизоване болнице нису имале потребну спрему за пријем и лечење болесника. „То је била више мртвачница него болница. Умирало је дневно по неколико десетина па и стотине наших најбољих војника. Није се имало времена, а на каменитом острву Виду ни места за гробове толико умрлих“. (Лешеви војника су бацани у море на пучини, што је инспирисало песника Милутина Бојића да испева потресну песму „Плава гробница“)...

Дуго је пропаганда у Србији тврдила да су за ту „српску голготу“ били највише криви „непријатељски расположени Албанци“. Српска историографија углавном прећуткује да је само годину дана раније 1913-1914, српска војска извршила масакр над албанским становништвом...

По сећању новинара Предрага Милојевића, у једном приватном разговору са новинарима и сарадницима **Политике**, генералштабни пуковник и академик **Живко Павловић је рекао: Ми смо имали само један врховни циљ – да српска војска остане непобеђена, да остане војска и то је – остала – кроз Албанију.** Ето зато. “Краљ Петар се противио да се српска војска повлачи преко области које су биле у рукама црногорских трупа, односно преко Црне Горе, пошто је књаза Данила сматрао аустријским агентом...”

У приповеци „Ресимић Добошар“, насталој 1922, Драгиша Васић је писао: Краљ Петар се љутио и на Албанце који су нападали српску војску и народ при повлачењу (назвавши их такође зликовцима).

Али краља су највише огорчили Грци: “Сироти Грци. Нису то потомци старих Грка!!! Изродили су се“. Када су неки Грци (1916) подвалили Србима при продаји бензина, он је у афекту записао: „Ево какви су Грци, у свачему лажови подвалације и штеточине, последњи народ у неваљалству“.

Краљ Петар уопште не помиње да га је у северној Албанији штитило и спасло му живот, албанско племе Климента, које га је сматрало за свог бродвика, зато што су Карађорђеви преци потицали из њиховог племена...

У меморијалној књизи **Кроз Албанију** (Београд 1968), наведен је занимљив случај групе Албанаца с Косова која се придружила српској војсци приликом повлачења преко Албаније. Они су дошли с њом на Крф, а затим су се као српски војници борили на солунском фронту и учествовали у чувеној бици на Кајмакчалану.

У тој „албанској голготи“ било је доста примера помагања Србима од стране Албанаца. Есад-паша је пружио заштиту српској војсци и народу на територији коју је држао под својом контролом у Албанији. Н. Ђукановић је о томе писао: “Благодарећи витештву Есад-паше изнели смо из дивље Албаније душу у костима“... Српски генерал Драгутин Милутиновић је о њему рекао: “Да нисмо имали Есад-пашу као пријатеља... ми бисмо још горе прошли 1915. године приликом повлачења.” У српском народу он је остао у лепој успомени, а у знак захвалности једна улица у Београду од 1935. године носи његово име. Есад-пашин мајор Халиуд Леш и католички свештеник у Мирдитима Леон Ашику помагали су у осигуравању пролаза српској војсци од Корпуле до Љеша. Угледна албанска католичка породица Ашику тада се потпуно ангажовала у давању помоћи изнемоглим људима и војницима. Леонове сестре Марија и Роса ишле су заједно с њима кроз стрме планске кланце од Корпуле до Калкибача да им дотуре животне намирнице. Њихов брат Кољ Ашику осигуравао је пут краљу Петру и регенту Александру, као и делу српске војске, у кланцима од Пуке од до Скадра и Љеша...

(Петрит Имами: Срби и Албанци кроз векове, стр. 220-225).

Албанци против српских устаника.

Непријатељство Албанаца према српском народу испољило се и следећих година, за време аустроугарске и бугарске окупације Србије. Јужну Србију и Македонију окупирале су углавном бугарске трупе, са образложењем да ту живи „бугарско“ становништво, а Бугари су хтели да приграбе и део Косова и Метохије; окупацију ове области су правдали потребом да добију сигурне „стратегијске исправке“ својих будућих граница према Албанији. На тај начин је Бугарска дошла у сукоб са Аустро-Угарском, која је своје претензије према Косову и Метохији 1916. године правдала својим обавезама према Албанији. Штавише, посебном погодбом, закљученом између Немачке и Аустро-Угарске 17-18. маја 1917, било је решено да се Призрен и Приштина уступе Албанији, али се Бугарска није хтела повући, држећи косовско-метохијску област као своју територију. На ову област била је протегнута и бугарска управа тзв. Македонске војно-инспекцијске области (МВИО) у два округа, осам срезова, 116 општина, 832 села и засеока, са укупно 317.438 становника.

(К. Битовски, Глад, страдања и отпор становништва Косова и Метохије за време бугарске окупације 1015-1918, ИГ, 1963, 4, 83-94).

Албански народ на Косову није прихватио бугарску окупацију, али није организовао ни било какав оружани отпор против окупатора. То се показало поготову приликом српског устанка у Топлици 1916. и 1917. Устаници су рачунали са евентуалним садејством Албанаца, за које су знали да су незадовољни бугарском окупацијом; предпостављало се да се устанак може бар обезбедити с леђа на целој линији од Копаоника до Големог Села близу Врања. Међутим, чим је бугарска војска ударила на ослобођену устаничку територију, Албанци су без двоумљења ударили на устанике с леђа. Тако је њихова улога у угушењу устанка била веома видна. Устаници су, упркос томе, за цело време устанка гајили илузије. Вођени су преговори с Албанцима (Коста Пећанац) али са супротним ефектом: неколико дана после тих преговора у Куршумлији, 28. фебруара 1917, Албанци су упали у српска погранична села. Тако се остварио план окупатора, да придобије Албанце да дуж целе старе српско-турске границе нападну устанике с леђа. Октобра 1917. биле су од стране Аустријанаца образоване и специјалне турске и арнаутске јединице за борбу против српских четника, које су крстариле и ратовале не само под сопственим вођством него и у својој народној ношњи. *(М. Перовић, Топлички устанак, Београд 1959, 299; упор. 103, 165-167, 172, 186-187).*

Разграничење са Албанијом.

Први проблем који се поставио пред нову државу Срба, Хрвата и Словенаца у односу на Албанце и Албанију био је, опет, конституисање независне Албаније и разграничење с том државом. У позадини целог питања налазиле су се не само одлуке Лондонске конференције амбасадора из 1913, него и одредбе Лондонског пакта од 26. априла 1915, које су битно мењале статус и границе тек формиране Албаније.

Конференција мира у Паризу 1919. године прогласила се надлежном да између осталих питања разматра и албанско питање...

Албанија је 17. децембра 1920. примљена у Друштво народа и одмах је поставила питање евакуације свих страних трупа са своје територије, чиме се актуелизовало питање њених граница. Одлуку о границама Албаније Друштво народа је 1921, препустило конференцији главних савезничких сила (Енглеска, Француска, Италија, САД, Јапан). Комисија за разграничење имала је да изврши исправку северне границе у области Скадарског језера, Дебра и Лина на Охридском језеру у корист Албанаца.

Влада СХС није прихватила ове закључке, као ни одлуку да Албанији буде додељен манастир Св. Наум (6. децембра 1922). На међународним форумима спор око Св. Наума био је решен дефинитивно у корист Албаније (саветодавним мишљењем бр. 9 Хашког суда, од 4. септембра 1924, на питање Савета Друштва народа). Међутим, влада СХС није хтела

да прихвати ове одлуке, истичући против њих многе стратегијске, етнографске и историјске разлоге. Питање је коначно решено тако што је држава СХС помоћу Ахмед Зогуа оборила режим Фана Нолија, у децембру 1924, па је са Зогуом у директним преговорима постигнут споразум, по коме је Св.Наум припао Краљевини СХС, у замену за сео Лин на западној обали Охридског језера. Тај међудржавни споразум је потврдила Конференција амбасадора, августа 1925. Завршни протокол о разграничењу Међународне комисије потписан је у Фиренци тек 26. јула 1926. Тиме је дефинитивно решено питање државне границе између Краљевине СХС и Албаније. (*Димитрије Богдановић, исто, стр 220-222*).

Албанци у Краљевини Југославији

Правни положај албанске националне мањине

После повлачења српске војске у Албанију, аустроугарска и бугарска војска су окупирале Косово и Метохију.

После пробоја Солунског фронта, наступајући са југа, српске војне власти су у прокламацији-летку од 29. септембра 1918, подсетиле Арбанасе из западне Македоније, Косова и Метохије на злодела која су починили 1915, и позвале их да устану против Бугара, Немаца и Аустро-Угара, затим да не беже из својих домова и, ако се буду владали како им је препоручено, „постаћемо опет добри пријатељи“.

Косово и Метохија су у току октобра 1918. ослободиле од окупаторских снага јединице 2. армије српске војске под командом војводе Степе Степановића, заједно са Југословенском дивизијом и француским трупама. Ови крајеви ушли су тада поново у састав српске државе.

Арбанаси из ових области били су и овог пута против поновног укључивања у српску односно југословенску државу. Пружали су отпор на разне начине, а пре свега отвореним супростављањем успостављању српских власти, односно непризнавањем ових власти, убијањем њихових претставника, пресретањем и убијањем српских војника и оружаним побунама.

Током октобра 1918, јединице југословенске дивизије поселе су Косово и Метохију и поставиле своје гарнизоне и војне станице која су извесно време вршила и неке функције цивилних власти. Ове јединице су започеле пацификацију ових крајева оружаном силом. У току новембра и децембра стигла су и војна појачања.

(*Радошин Рајовић, исто, стр. 65*).

Међутим, није било лако поново успоставити власт и разоружати и вратити у мирнодопски живот немирно албанско становништво, које је у току рата било прилично радикализовано, добро наоружано и уз то и стекло илузије о искреном пријатељству са Аустријанцима, као и о могућности придруживања ових крајева албанској држави, под утицајем заинтересованих велесица.

Средином децембра, припреман је напад Малисора и других албанских племена из северне албаније на Метохију, са циљем да се уклоне српске власти. Наоружане групе из ових племена, које су бројале око 3000 људи, не рачунајући присталице из Метохије, напале су једну колону војника код села **Јуника (Ђаковице)**.

У фебруару 1919, у северној Албанији је букнуо устанак са циљем да се у Метохији и на Косову, као и у западној Македонији, изазову нереди. Преко 3000 људи продрло је тада преко Дечана у Метохију, а око 600 људи преко Ругова ка Рожају.

Међутим, отпор Арбанаса против српских власти био је далеко слабији од отпора против турске власти до 1912, па су српске власти са релативно мало војске успоставило ред и мир, иако тај ред и мир још доста дуго није био стабилан.

После смиривања, Арбанаси, Срби, Црногорци, Турци и припадници других народности тражили су модус вивенди у заједништву, схватајући ипак да су судбински повезани на овом простору, и изграђујући, у тешким условима, узајамно поверење и толеранцију.

(Радошин Рајовић, исто, стр. 66).

У изборима за Уставотворну скупштину 1920, највише успеха је имала Демократска странка, затим Народна радикална странка.

Комунисти су по броју гласова били трећа партија, што је говорило о снажном утицају комуниста на народне масе у периоду 1919-1921. Комунисти су добили највише гласова у Пећи, Приштини, Косовској Митровици, Призрену, Ђаковици и Урошевцу. У овим крајевима комунисти су добили и два посланичка мандата: у призренском и рашко-звечанском изборном округу.

(Слободан Јовановић, Уставно право, Београд, 1924, стр. 383-384)

Положај Албанаца у Србији и Црној Гори (1912-1918), а потом у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца односно Југославији од (1919) био је историјски условљен. Међусобни однос народа градио се на овом подручју деценијама и столећима пре тога у условима туђинске власти, у феудалној држави отоманског суверенитета. Српски народ је био раја, без икакве правне или стварне заштите, обесправљен у односу на албанску народност, која се по вери и политичким позицијама – користила статусом особите повлашћености и скоро берзграничног права према свакој нетурској народности, а посебно према Србима. То је примарна чињеница, која се мора имати у виду приликом анализе и процене стања и међунационалних односа после ослобођења Косова и Метохије 1912. године.

Пред нову власт, српску па југословенску, поставио се зато више него тежак задатак да за кратко време, тако рећи одмах, разреши вековне супротности, успостави правду – историјску и људску у исто време, да заведе мир и поредак у области која се већ више од стотину година одликовала највећим ступњем анархије у читавој Европи.

Ако се на друштвене односе и политичку ситуацију овог раздобља, према томе, гледа историјски, онда је успостављање српске власти на Косову, поготово у Македонији (са сопственим бременом сложених националних односа), било оптерећено изузетно тешким наслеђем прошлости, и то не само неке далеке прошлости већ непосредне јучерашњице, где су се још пушила згаришта, још памтила и рачунала убиства на пољима, у шумама, у рођеној кући, отмице и уцене, пљачке и насиља.

На ослобођеном Косову требало је ликвидирати феудализам, створити нове могућности за извлачење из вековне заосталости и за брз економски напредак, смирити и регулисати националне односе.

Често се тврди да албанска народност у Краљевини Југославији није уживала статус националне мањине и да је била потпуно лишена међународноправне па и уставноправне заштите.

По Уговору о миру закљученом у Берлину 13. јула 1878, Србија је, по признању њене независности (чл. 34), преузела и међународну обавезу о заштити тзв. верских мањина. Члан 35. тога Уговора гласи: „У Србији разлике у вери и вероисповести неће моћи да буду сметња да неко из тог разлога буде искључен или спречен да ужива своја грађанска права, да не буде примљен у јавне службе, на положаје и да му се указују почести или да не обавља разне занате и занимања, ма у ком месту то било. Слобода и јавно вршење црквених обреда свих вероисповести биће зајемчено свим грађанима Србије и странцима, и никакве сметње неће се моћи правити њиховим односима са својим духовним старешинама. *(Србија 1878, 569, бр.341)*

Треба, наравно, уочити разлику између „верске“ и националне мањине. Мада се та два појма у много чему поклапају, поготово у време када је Берлински уговор био закључен, то није исто. У сваком случају, равноправност грађана, без обзира на веру и вероисповест, утврђена је начелно у свим основним законима које је Србија доносила у раздобљу од 1888. до 1919. године

Одредба члана 35. Берлинског уговора стављена је ван снаге Уговором између главних сила савезничких и Државе Срба, Хрвата и Словенаца од 10. септембра 1919. године у Сен-Жермену, у оквиру тзв. „версајског система уговора“, којим је утврђен нови поредак држава у Европи и посебно решено питање сукцесије Аустро-Угарске државе, ликвидиране Уговором о миру потписаног истог датума.

Какве је обавезе Југославија преузела Сенжерменским уговором? Пре свега, Држава СХС се обавезује „да свима становницима да пуну и потпуну заштиту живота и слободе без обзира на порекло, народност, језик, расу или веру“ (чл.2, ст.1). Исто тако сви југословенски држављани „биће једнаки пред законом и уживаће иста грађанска и политичка права без обзира на расу, на језик или веру“ (чл.7, ст.1); даље се истим чланом

предвиђа да се „ограничење неће прописати против слободе употребе ма ког језика“, од стране југословенског држављанина, „било у приватним или трговачким односима, било у погледу вере, штампе или за издања сваке врсте, било на јавним зборовима“ (ст. 3); штавише, „даће се усмене олакшице“ југословенским држављанима „других језика, а не званичног, да се могу послужити својим језиком, било усмено, било писмено пред судовима“ (ст. 4).

Посебним чланом је предвиђена генерална заштита националних мањина: „Српско-хрватско-словеначки припадници који образују етничке, верске или језичке мањине, уживаће исто поступање и исте гаранције правно и фактички као и остали српско-хрватско-словеначки припадници. Они ће, наиме, имати иста права као и други да о своме трошку подижу, управљају и надзиравају добротворне, верске и социјалне установе, школе и друге васпитне заводе, с правом да се ту служе слободно својим језиком и слободно исповедају своју веру (чл. 8). Уговор не предвиђа никакав изузетак од одредбе овог члана, те ова одреба, као и све претходне, без икакве недоумице важи и за албанску националну мањину у Држави СХС.

Да ли су правне одредбе о заштити националних мањина и једнакости грађана Југославиј уопште спровођене у живот када је реч о Албанцима?

У пракси, албанској националној мањини нису обезбеђена она права која су уживали Немци, Италијани или Мађари; има доста података на основу којих се може закључити и да је према Албанцима спровођен режим дискриминације, посебно на плану културе и образовања, па тако нису имали ни школе на матерњем језику.

На политичком плану, међутим, албански феудални слој и добар део грађанства уклопили су се у друштвени поредак и страначки живот, не само преко муслиманске странке („Џемијет“) него и преко других политичких партија (Демократске странке на пример). Тако су Албанци учествовали у парламентарном животу, а држали су и значајне положаје у чиновничком управном апарату.

Израбљивање, непоштовање законитости, жандармеријско насиље, погађало је већину становништва, пре свега сиромашне слојеве, а највише албанску националну мањину.

Осим тог, стање и положај албанске националне мањине у Југославији између два рата треба процењивати у континуитету односа и стања који су се образовали на том плану бар током последњих неколико деценија, и више, уочи балканског и светског рата.

Косово и западна Македонија били су за неколико првих година после 1918, у ствари, у правом ванредном стању и провизоријуму: с једне стране, са албанским тероризмом, а с друге стране, са покушајима да се национални и социјални односи разреше кроз програм аграрне реформе, колонизације, а делимично и исељавањем муслимана из Југославије.

Ни до до самог рата 1941. године није у тим крајевима стање нормализовано, нити је уопште решен било који животни проблем не само Албанаца него ни Срба, Црногораца и Македонаца. (Димитрије Богдановић, исто, стр.)

„Од сих националних мањина у најбесправнијем положају налазила се албанска национална мањина – ван система међународне заштите. Није имала своје школе ни право на употребу језика у службеној комуникацији; према Шиптарима се гајило неповерење у војсци и државној администрацији; нису имали право на употребу националних амблема; запостављени су приликом поделе земље у склопу аграрне реформе. Њихова сиротиња била је експлоатисана двоструко; од албанског горњег слоја, главарске и земљишне аристократије, на једној страни, и од Срба и Црногораца, као носилаца власти и поседника најбоље земље, на другој. Албанска мањина је, сем Косова и Метохије, насељавала западни део Македоније и гранични појас између Црне Горе и Албаније, као и део Црногорског приморја.“

(Бранко Петрановић: Историја Југославије 1918-1978, стр. 91).

Аграрна реформа и колонизација

Једна од главних мера за сређивање стања на Косову и Метохији, исто тако у Македонији, требало је да буде аграрна реформа и колонизација, којима су имала да се постигну два циља: да се ликвидацијом феудалних односа успоставе друштвено-економске претпоставке за развој слободне капиталистичке пољопривреде, и друго, да се успостави етничка и национална равнотежа и тако повећа бројно стање српског народа на овом подручју, поремећено исељавањем, хроничним насиљем, нарочито у претходним деценијама.

Уредба о насељавању **новоослобођених и присаједињених области** Краљевини Србији донета је, додуше, 20. фебруара 1914. године, али је било премало времена за њено методично и масовније спровођење у живот у мобилизацијским и ратним условима који су настали већ јула исте године.

Главни задатак је био, међутим, ликвидација феудалних односа, који су били претпоставка ранијих и затечених националних односа; земља се налазила већином у рукама **читлук-сахибија**, а постојали су и полуфеудални односи – беглучари, наполичари, арендатори, момци итд.

Носиоци феудалног система били су турски и албански бегови и читлук-сахибије, а зависно становништво састојало се од српске и албанске сиротиње. *(М. Обрадовић, Аграрна реформа, 94)*

Претпоставка за успостављање националне равноправности била је, зато ликвидација феудалног система; у томе је нова власт гледала првенствено пут ка стварном националном ослобођењу.

Црна Гора је брже од Србије почела ликвидирати читлучке односе и насељавати своје саплеменике на територији западне Метохије, већ крајем 1912. године. Додуше, у току Првог светског рата ти су се насељеници били повукли у Црну Гору, да би се већ 1919. вратили на добијена имања. *(А. Хадри, Косово и Метохија, 59-60).*

Прво су се враћале породице које су до 1914. године биле насељене путем куповине земље или у државној режији. Њихов повратак био је масован у пролеће 1919; већина се привремено настанила у градовима, чекајући да добије земљу.

У раздобљу од 1918. до 1920, Косово је насељавано „без довољне припреме и плана, па чак и без финансијских средстава. “Први насељеници били су препуштени сами себи, а држава им је обезбедила само бесплатан превоз железницом.” *(М. Обрадовић, Аграрна реформа, 130, 131).*

Претходним одредбама за припрему аграрне реформе, од 27. фебруара 1919, прокламовано је раскидање **кметских односа**, како у Босни и Херцеговини тако и у **новим крајевима Србије** и Црне Горе, а кметови су проглашени власницима земље. Изнесени су основни принципи за даље спровођење аграрне реформе.

(Добар преглед аграрне реформе у ЕЈ IV, 644, С. Димитријевић).

Што се тиче насељавања (колонизације), оно је за област Косова, Метохије и Македоније правно регулисано најпре Уредбом о насељавању **јужних крајева**, од 24. септембра 1920. Ту су многа питања остала отворена и постојала је могућност великих злоупотреба. Тачно је констатовано да су злоупотребе и неправилности приликом премера и захватања имања приватних албанских сељака **чифчија** ради стварања комплекса за насељавање имале негативне последице на односе насељеника, који су добијали на тај начин одузету земљу, и мештана – Срба и Албанаца. Према поменутој Уредби могла се приватна својина одузети ради стварања насељеничких комплекса, али се из фонда за колонизацију морала дати у замену земља истог бонитета и у близини одузетих парцела. **То се, међутим, углавном није поштовало.**

(Оштро је критиковао ове незаконитости 1922. године Војислав Балозовић, начелник грачаничког среза: М. Обрадовић, аграрна реформа, 114-115).

Одузимајући земљу Албанцима, аграрне власти нису их упознавале с њиховим правима, чак ни званично обавештавали да им је земља одузета. **Приликом ограничавања насељеничких комплекса, углавном се није водило рачуна о интересима и егзистенцији албанских сељака:** „има случајева... да је појединцима све око куће одузето, да сада ради улаза у кућу морају пролазити кроз насељеничка имања“. Овакви случајеви доводили су у непријатан положај и Албанце и насељенике, јер су и **насељеници видели да не треба отимати од једних сиромаша да би се дало другим.**

У ствари, колонизација је отпочела 1919/1920. и **спроводила се без икаквог система**, што је довело до злоупотреба у току целог рада на

спровођењу аграрне реформе на Косову. Из поверљивих извештаја и других докумената **очевидно је да су аграрне власти**, и поред изричитих наредби министра аграрне реформе и касније пољопривреде, **наставили да противзаконито ограничавају и одузимају земљу албанских сељака, често без икакве накнаде или замене, све до 1940. године**

У најтежи положај доспели су Албанци у пограничним срезovima према Албанији, где су власти настојале да населе што више колониста, сматрајући, не без повода, да ће на тај начин обезбедити сигурност границе и ред и мир. Не треба заборавити да је у највећем делу овога периода стање немира и нестабилности на Косову и Метохији одржано сталним убацивањем качака односно диверзантских група преко границе са албанске територије; сматрало се да ће појас колониста дуж границе допринети спречавању ових упада. Но пошто у тим срезovima није више било ни државне ни општинске земље, **одузимана су имања сељака Албанаца без обзира на то да ли њихове породице могу опстати на оно мало земље што им је остављено.**

У првом периоду насељавања на основу Уредбе, ипак, мање је захватана приватна обрадива површина Албанаца. Дељене су углавном утрине, шикаре и шуме. Од укупне површине земље подељене колонистима једва ако је 5% било обрађено, док је 95% представљало дотада необрађену, а врло често и сасвим јалову земљу. (*М. Обрадовић, Аграрна реформа, 143-145*).

Првих десет година спровођења аграрне реформе и колонизације показало се да до тада предузимане мере имају врло велике недостатке, који доводе у питање ефекат читавог подухвата и компромитују државну политику на овом плану. Зато се 1931. године приступило енергичнијим мерама за ликвидацију аграрне реформе и насељавања. Закон од 5. децембра 1931. односио се на Македонију, Косово, Метохију и делове Црне Горе. **Ови законом су дефинитивно укинута чивчијски односи** засновани пре 1. октобра 1912, наполичарски односи засновани пре 27. фебруара 1919, ћесимцијски (закупнички) односи, арендаторски односи на манастирским имањима и тзв. момачки односи (кад су имања била препуштена момцима). Чифчије си земљу, куће и зграде добијали бесплатно, а колонизацији су намењени вишкови земље.

(*М. Обрадовић, Аграрна реформа, 143-145*).

Аграрна реформа на Косову и Метохији, пре свега, ликвидирала је феудалне односе; с друге стране, злоупотребама и непромишљеном политиком продубила је јаз између српског и албанског народа и заострила ионако лоше националне односе.

Упркос томе, није умесно преувеличавати обим и домет колонизације на Косову. Интезивнија су насељавања извршена између 1922. и 1929, као и 1933. до 1938, када је колонизација практично завршена. Према недовољно тачним подацима до 6. априла 1941, насељено је на Косову и Метохији укупно 12.000 породица, што значи око 60.000

Југословена, претежно Срба из разних крајева земље, по правилу из пасивних области. Тај број сигурно није био довољан да надокнади велике губитке у српском становништву до којих је дошло исељавањем последњих деценија пред ослобођење; ваља се подсетити на податак Јована Цвијића да је између 1876. и 1912. из овог дела Старе Србије избегло у Србију преко 150.000 људи српске народности, а да не говоримо колико је избегло за дужи временски период. (*Ј. Цвијић, Балк. рат и Србија, 655-656*).

Према томе, на етничком плану само је делимично коригован однос који је у суштини непоправљиво био поремећен на штету српског народа у претходном раздобљу. Уосталом, показују то и подаци о националној структури косовско-метохијског становништва из 1939. године; од укупно 645.017, на словенски елеменат долази 162.896 (25,2%) на несловенске – албански, турски, цигански итд. елеменат – 422,825 (65,6%), а на српске и друге насељенике још свега 59.294 (9,2%). (*Димитрије Богдановић, исто стр. 223-228*).

Албански тероризам и иредентизам

За све време спровођења у живот одредаба о аграрној реформи и колонизацији, али и читавог осталог система правних прописа и закона, на територији Косова, Метохије и Македоније југословенска власт се морала носити са албанским тероризмом, који се у нашој послератној литератури назива, прилично еуфемистички, „качаким покретом албанских маса“, које су се „бориле против успостављања српске власти“.

(*М. Обрадовић, Аграрна реформа, 38*).

Главни период тероризма је од 1919. до 1924. године, мада се каснијих година јавља одметништво. Сама турска реч „качак“ значи – одметник од власти, али и разбојник, а то се двоје врло често спајало у једно, пошто акције качака нису биле герилског карактера него терористички и пљачкашки напади на установе власти и српско становништво.

Каква-таква власт Краљевине СХС успостављена је ипак још 1921. године, пошто је министарство унутрашњих дела објавило амнестију свих одметника који се буду предали до 10. марта те године. Амнестија је имала делимичан успех (рок за предају је касније продужаван), али се може сматрати, с обзиром на тадашње прилике на Косову, да је постигла циљ, јер се већина одметника вратила својим кућама, тако да „у неколико села у тетовском, призренском и косовском округу, чије је мушко становништво било скоро половином одбегло у гору, нема више ниједног одметника“.

Ипак, и после одређених рокова остало је качака који се нису предавали. **“Први качаци нису се ни данас предали. Интернирање њихових породица није дало жељене резултате“.** Тако је борба против одметника и терориста „укључена“ у програм колонизације: имања одметника су одузимања, читаве породице су интерниране у посебне

логоре. Репресалије су примењиване и на села ако су помагала качаке, или чак ако се само на њиховом подручју водила борба с качацама. Одметничким породицама конфискована је цела имовина, а куће су понекад спаљиване. Села из којих се пружао отпор освајана су здруженим дејством војске и жандармерије, уз учешће артиљерије. Забележене су и веће буне, као на пример „лапска буна“ (1920), која је угушена брутално (Прапаштица, Књина, Кабаш, Јабланица, Ариљача).

Важну улогу у одржавању несређеног стања, нарочито на Косову, имала је политичка и диверзантска активност албанске иреденте из саме Албаније и емигрантских центара. Акција косовске емиграције уклапа се у општу борбу против Југославије, коју су водили, на једној страни усташе, а на другој „македонствујушчи“. Италијанска влада је била ослонац ових покрета. Она је успела да придобије и руководиоце тзв. „Косовског комитета“, чије је седиште било у Бечу, на челу са Бедри Пејаном и Ибрахимом Ђаковом.

(Комитет се издавао за антифашистичку организацију и пре италијанске окупације Албаније, одржавали су контакт са совјетском амбасадом у Бечу и с коминтерном. Ж. Аврамовски, Прилог, 124, 135).

Гроф Ђано у свом Дневнику пише: „Морамо успавати Југословене. Али касније, наша политика мора да се живо позабави Косовом. То ће одржати живим један иредентистички проблем на Балкану, привући пажњу Албанаца и представљати нож уперен у кичму Југославије“.

(Према: Ж. Аврамовски, Прилог, 133).

У служби албанске иреденте налазиле су се и све легалне политичке организације Албанаца у Југославији. „Муслиманска јужна организација“ („Џемијет“), формално формирана 1920, била је коришћена и за спровођење иредентистичке пропаганде, нарочито после погоршања југословенско-албанских односа 1924. Према неким подацима, председник ове организације Ферат-бег Драга био је у сталној вези са албанском владом, од које је примао и новац. Због таквог става југословенска влада је 1925, забранила рад „Џемијета“, али овај наставља да ради у илегалности.

Формирана је на Београдском универзитету и тајна студентска организација „Беса“, с програмом да ради на прикључењу Косова и Метохије Албанији; финасирало ју је албанско, а потом италијанско посланство у Београду. Требало је организовати чете које би биле спремне да у случају избијања рата диверзанским акцијама олакшају напредовање италијанске војске коју је албанском народу требало приказати као ослободилачку. *(Ж. Аврамовски, Прилог, 123, 137).*

Али Хадри констатује да су „скоро сви албански прваци деловали јавно или тајно међу својим сународницима под плаштом политичке припадности овој или оној грађанској странци, верској организацији – џемијета и гајрета“; скоро сви су се потом за време Другог светског рата компромитовали учешћем у окупаторској власти. У питању је, дакле,

тактика прикривања и коришћења легалних могућности политичког система и демократских институција Југославије у двоструком циљу: ради личне користи и за спровођење антијугословенске делатности.

Сукоба и чаркања било је и 30. јуна и 2. јула 1939. Диверзантски упади качака извршени су и августа исте године, па маја и потом октобра 1940. У Тирани је формиран и један нов „Косовски комитет“, под вођством Ђеримбега Махмудбеговића из Пећи.

Економска беда и несрећа албанског сељака била је зато много пре последица његовог класног него националног положаја: социјална врхушка албанског народа у Југославији живела је богато као признати део владајуће класе, радећи истовремено против државе од које је и на рачун које је живела.

Проблем исељавања Албанаца из Југославије

Трајно решење албанског питања у Југославији видели су неки српски политичари у планском исељавању Албанаца. Искуства Милошевих мера *за исељавање албанског становништва из србијанских градова четрдесетих* година XIX века, и исељавање неких 30.000 Албанаца из Топлице и Јужне Мораве 1878 – наводила су на мисао да би се тим путем могло решити ово питање и у границама Југославије. Повод за то су дале и оне спонтане муслиманске емиграције које су започеле већ у току операција савезничких армија у првом балканском рату: маса Турака, али и муслимана Албанаца, бежали су пред овим трупима не само у страху од освете него и непристајања на живот у хришћанској држави која је била тако карактеристична за муслиманско становништво Турске.

(В. В. Чубриловић, полит. узроци, 27; А. Урошевић, Косово 95; исти, Горња Морава, 93)

Сама је Турска на веома одређен начин потхрањивала овај миграциони импулс, сматрајући га саставним и природним моментом напуштања територија, одн. губљења отоманског суверенитета над одређеном територијом.

Штавише, има доказа да је првобитна идеја за исељавање Албанаца из Србије односно Југославије потекла од турских политичких фактора. Посланик Србије у Бугарској, Чолак Антић, пише свом Министарству иностраних дела из Софије 30. маја/12. јуна 1914. године да је Џемил-беј, члан турског револуционарног комитета, донео из Цариграда и један специјални реглеман за емиграцију муслимана из отоманских изгубљених области. Овај реглеман (наредба, пропис) израђен је и подписан од др Назима, који је шеф централног одбора за исељавање муслимана. По овоме реглеману овдашњем турском револуционарном комитету (у Бугарској) ставља се у задатак да организује емиграцију муслимана не само из Бугарске него и из Србије и Грчке.

Донета је оваква одлука: “Настојати да се из Бугарске иселе сви помаци (исламизирани Бугари), који под притиском власти почињу у јакој мери да конвертирају хришћанству; из Србије помагати емиграцију посредним путем и не предузимати мере до у случају кад од самог тамошњег муслиманског становништва потекне жеља за емиграцијом; из Грчке помагати емиграцију само из области у којима је муслиманско становништво у мањини или без никакве компактности. За насељавање муслимана (Турака) из балканских држава одређена је обала Анадолије а за Арбанасе вилајети Халеп и Багдад“, у Сирији и Ираку.

(Д. Богдановић, Књига о Косову, стр. 238).

Нема сумње да је у првим годинама после успостављања српске односно југословенске власти дошло до спонтаног емигрирања извесног броја Албанаца, једним делом у Албанију, а другим делом у Турску. Није могуће утврдити тачан број емиграната, јер се неке шпекулације са статистичким подацима за 1910, односно 1920. годину тешко могу одржати када се узму у обзир сви сложени фактори ратног стања и исељавања српског, а не само албанског становништва.

Ако је на Косову и Метохији 1910. године било укупно 475.000 (свих народности), а 1920. године 439.000, апсолутни губитак износи 36.000 становника, а заједно са природним морталитетом за тих десет година износи по неким рачунањима око 150.000 становника. Уопште није „несумњиво“ како вели Али Хадри да је главни узрок смањења броја становника исељавање Албанаца, па тек уз и после тога губици у току балканских ратова и првог светског рата.

(Димитрије Богдановић, Књига о Косову, Београд 1990, 238).

Статистички период који је у питању (1910-1920) укључује, пре свега, две године уочи балканских ратова, када је исељавање Срба са Косова било нарочито интензивно. Ратови 1912-1918. године однели су врло велики број српских живота у овим областима, а носили су са собом и ново расељавање. Процеси 1910-1918, према томе, неповратни (иреверзибилни) су у демографском смислу за српски народ на Косову и Метохији. На исељавање Албанаца, стога, опада само мањи временски период и сазмерно мањи број људи. Према неким подацима привремена емиграција из југословенских области у Албанију износила је 1921. године око 40.000 лица. *(Ж. Аврамовски, Прилог, 124).*

Исељавања у Турску било је сразмерно мало. Рачуна се да је до тридесетих година исељено у Турску највише до 45.000 лица албанске, али и турске и циганске народности (муслимана). Након тога исељавање је престало, јер је турска влада одбила да даје улазне визе.

(Ж. Аврамовски, Прилог, 125).

У овом случају радило се већ о покушајима планског исељавања, о чему су вођени преговори између југословенске и турске владе, почев од 1930. године. Начелна сагласност постигнута је 1931. Касније у обновљеним

разговорима, Турска је изразила спремност да почетком 1936. године закључи с Југославијом формални споразум о исељавању 200.000 лица „становништва које је сродно по менталитету турском, те ће се у Турској лако асимилovati, као што је то случај са неким деловима арбанашког становништва код нас“.

На седници Сталног савета Балканског споразума крајем фебруара 1938, закључено је да се у Цариграду сазове конференцијом Турске, Румуније и Југославије, уз присуство грчког посматрача, ради дискусије о обезбеђењу материјалних средстава за насељавање досељеног становништва у Турску. Та конференција је одржана 13. јуна 1938, па је закључено да је исељавање „један од најважнијих социјалних проблема“, под чиме се подразумевало ослобођење зиратне земље за Србе из пасивних крајева.

Исте године је са више страна подстицана и образлагана идеја о систематском исељавању Албанаца. Тако је 16. маја 1938. године у Српском културном клубу расправљано о реферату у коме се констатује да дотадашњи рад на колонизацији није дао потребне резултате, да је опасност и штетност албанског елемента и даље актуелна, како у националном и економском тако нарочито у безбедносном погледу, па се стога препоручује да се Албанци из Југославије исељавају у Албанију или Турску пошто се буде ствар уредила дипломатским путем, како су то повољно решиле Бугарска, Румунија и Грчка са својим муслиманским становништвом.

Ако се ово не буде могло извести, препоручује се да се откупљивањем имања и њиховим уступањем Србима и Црногорцима приморају Албанци да се сами из сопствених побуда исељавају.

(А. Хадри, Косово и Метохија, 75-76)

Истовремено, 7. октобра 1938, Министарство војске и морнарице Краљевине Југославије, забринуто за безбедност и територијални интегритет Југославије у предвечерје Другог светског рата, наређује да се настави акција исељавања Албанаца, а команда III армијске области са седиштем у Скопљу предлаже мере. У оквиру тога, треба „смишљено, систематски, али и енергично“ спроводити ову акцију; доводити српски елемент; настојати да се у што скорије време јаке компактне масе арнаутске разбију довођењем у њихову средину бар 50% нашег живља; за колонизацију у чисто албанским насељима неће се моћи применити аграр, тј. одузимање, него би ту земљу требало откупити по доброј цени, па онда вршити насељавање.

Милиони који би се дали за откуп те земље, по оцени ове команде, били би незнатни издаци према користи која би се добила растресањем компактног арнаутског насеља. Указује се, притом, и на значајну помоћну улогу коју треба да одигра црква, народна одбрана и приватна иницијатива преко разних друштава и сл. *(А.Хадри, Косово и Метохија, 75-76.)*

(И Главни генералштаб предлаже енергично исељавање: или задовољити захтеве Шиптара у материјалном и културном погледу или их што скорије иселити из Југославије у Турску.

Прву солуцију је, међутим, одмах одбацио као неприхватљиву, јер је сматрао да би то Шиптаре можда „само привремено здовољило и да би по том у најскорије време и у моменту за нас можда неповољнијем ипак тражили присаједињење Арбанији“.

Зато је Генералштаб инсистирао на другој солуцији.

(Ж. Аврамовски Прилог, 137).

Антропогеографска (колико природни положај земљишта на коме људи живе утиче на образовање људске заједнице) проучавања појединих области на Косову и Метохији, упркос свему, не дају за право тврдњама да су исељавања у Турску и Албанију била масовна. Атанасије Урошевић примећује, на пример, за Косово да се испрва ишло само у Турску, а доцније малим делом у Албанију, те да су се до 1935. године из читаве области (од укупно 7638 кућа) иселиле 804 албанске куће и 40 поисламљених и поарбанашених Срба (свега 844 кућа, тј. око 4220 лица).

У Албанију је за то време исељено 68 кућа (око 340 лица), а у Сирију две албанске куће (десетак лица)

(А. Урошевић, Косово, 95. – Статистички преглед у овој иначе одличној монографији, зачудо, није јасан. Из „Прегледа досељеничких струја“ може се набројати до 6724 албанске куће; ако ту нису урачунате оне исељене, онда је проценат исељених од укупног броја албанских кућа нешто испод 12% ($6724 + 914 = 7638$)).

У новобрдској Кривој реци на 2944 албанске куће у целој области иселило се из Југославије 95 кућа (око 475 лица), и то 81 у Турску, а 14 поарбанашених у Албанију; међу онима који су отишли у Турску има и 4 поарбанашене српске куће. Процент исељавања у Турску и Албанију, дакле, износи овде једва 3,13%. У Горњој Морави и Изморнику албански исељеници су отворено говорили да не могу да гледају како „ШКАУ“ (СРБИН) суди, а многи су мухацири побегли из бојазни од освете оних Срба којима су се замерили, јер је већина била у атарима српских села.

(А. Урошевић, Ново Брдо, Крива Река, 45-46, упор. 35).

У сваком случају, исељавање Албанаца није узело маха нити је достигло очекиване размере. У елаборату Иве Андрића из 1939. године, рачуна се још увек са предностима систематског исељавања Арбанаса муслимана у Турску, које би најлакше било извести у случају поделе Албаније (о којој Андрић иначе не мисли добро), „јер не би било никакве јаче акције да се се то спречава“. Неисељени остатак могао се, у том случају, са нестајањем Албаније као привлачног центра за албанску мањину и Косову, лакше асимиловати. *(Елаборат Иве Андрића, 89).*

Но све су те комбинације пале у воду пред неспремношћу југословенске владе да уложи већа финансијска средства у стимулисању исељавања. Карактеристичан је у том погледу разговор турског министра спољних послова Ружди Араса са др Иваном Суботићем 6. јула 1939. Пред

остваривање програма исељавања Албанаца у Турску испречиле су се финансијске тешкоће: своју половину трошкова насељавања у Турској, по споразуму, турска влада није могла да сноси због свог програма наоружања. Арас је тврдио да би се конвенција могла одмах применити ако би Југославија примила на себе и други део трошкова који су се односили на насељавање у Турску. Тарас је уверавао Суботића да и турска влада сматра да је најбоље да у Југославији дуж албанске границе има што мање мањине „која би једног дана могла постати подложна једној иредентистичкој пропаганди диригованој од стране Италије или Албаније“, (*Ж. Аврамовски, Прилог, 138*).

Бројно стање становништва на Косову

Према попису из 1921, на територији Краљевине Срба Хрвата и Словенаца је живело 512.207 Немаца, 472.079 Мађара, 483.621 Албанаца, 183.562 Румуна, 143,453 Турака, 11.630 Италијана, 198.857 словенских мањина (Бугара, Русина, Руса и др) и 42.756 осталих. Тако су несловенске националне мањине (Немци, Мађари, Албанци, Румуни, Турци, Италијани) чинили око 15% становништва, с тим што су на појединим подручјима били концентрисани у већем броју – Немаца и Мађара је у Банату, Бачкој и Барањи било 23,8%, односно 27,7% од укупног броја становништва у тим областима, а Албанци су чинили 28,4% од укупног броја становника Косова, Метохије и Македоније.

(Бранко Петрановић, Историја Југославије 1918-1988, I Београд, 1988, 32-33.)

Подаци које је имало Организацијско одељење Главног ђенералштаба о броју националних мањина су били нешто другачији – 1921. године било је 505.790 лица чији је матерњи језик био немачки, 467.658 Мађара, 439.657 „Арнаута“, 231.068 Румуна, 150.322 Турака и 189.032 осталих (Чеха, Словака, Русина, Пољака, Руса, Италијана).

У својој књизи: “Ко је и зашто скривао истину о Косову и Метохији“, Миладин Вилотић, на страни 49, наводи да је према попису по говорном језику из 1921. године у Краљевини Срба Хрвата и Словенаца било: Шиптара 439.657, Мађара 467.658, Немаца 505.790, Турака 150.322, Словака и Чеха 115.532, Румуна 231.068, Русина 25.615, Италијана 12.553, Руса 20.568, Јевреја 84.746, а бугарски језик није обухваћен пописом.

По подацима који су били доступни само војним органима (добили су као строго поверљиви од начелника државне статистике), 1931. године у Краљевини Југославији је било 505.259 Арнаута, 499.969 Немаца, 468.185 Мађара, 137.879 Румуна и 132.924 Турака.

(Архив Војноисторијског института (даље: АВИИ), Пописник 17 (II-17), к.20, ф.1, бр. 32. Реферат Организацијског одељења Главног ђенералштаба упућен начелнику Главног ђенералштаба 9.12.1938)

У Српском културном клубу у Београду, Др. Боривоје Т. Пањевац секретар опште државне статистике Краљевине Југославије, 29. маја 1938. године одржао је предавање у коме је између осталог рекао: „према попису од 31. марта 1931, Краљевина Југославија је имала 13,934.038 становника. Од тог броја на језичке мањине отпада према подацима који још немају дефинитиван карактер 2,063.513 душа или скоро 15%. Од тога укупног броја мањинског живља на словенске језичке мањине (Чехословаци, Руси, Пољаци, Бугари) долази само 218.912 становника, односно 1,57% укупног броја становништва, а на несловенске 1,844.601, односно 13,24% од укупног броја становништва.

Око четири петине несловенских језичких мањина чине три по бројној снази приближно једнаке групе по матерњем језику. Мађара има 468.185 становника или 3,36%, Немаца 499.969 или 3,5% и Арнаута округло 500.000 односно 3,59 од укупног броја становништва; остатак од укупно 375.000 расподељује се на Турке, Румуне, Италијане, Цигане и остале, од којих ни једна група не прелази један цео проценат од укупног становништва. Треба нагласити да се број становника арнаутског матерњег језика морао узети приближно округло пола милиона душа, стога што су извесна проверавања података још у току, те није могућно данас дати потпуно тачан број, али се може узети да се он креће око цифре 500.000. Најзад није можда излишно напоменути, да се настојало да подаци буду поуздани, да се у њима тачно огледа стварно стање ствари. Кад год се посумњало да има извесних нетачности, вршена су проверавања и уношене евентуалне исправке.

Српска социјалдемократија, КПЈ и Албанци

Социјалдемократске странке Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, заузеле су крајем 1918. и почетком 1919, став да су Срби, Хрвати и Словенци један народ, Македонци и Црногорци нису ни спомињани, као што није било речи ни о националним мањинама.

Тако је Српска социјалдемократска странка, позната по свом интернационализму и независном класном ставу, у једној изјави од новембра 1918, стала на позиције интегралног југословенства, али из другачијих разлога него што је то чинила великосрпска буржоазија, већ зато што националним уједињењем пролетартијат добија шире поље за агитацију и организацију и поузданији ослонац за развијање класне борбе и, у крајњем смеру, за обрачунавање са својом властитом буржоазијом. (*Историјски архив КПЈ, Београд, 1950, том 3, стр. 800*).

Створена Комунистичка партија Југославије априла 1919. године није се у почетку, у новој држави, сналазила у многим питањима теорије и праксе. нарочито у националном питању, где је било и погрешних ставова под утицајем Друге интернационале.

На другом Вуковарском конгресу нема ни речи о националном питању, на југословенску буржоазију се гледа као на „јединствену владајућу класу“ и изјављује да ће КПЈ и даље бранити идеју националног јединства и равноправности свију нација у земљи. „Таквим схватањем, по Моши Пијаде, наша Партија била је доведена у овом судбоносном питању на реп владајуће великосрпске клике. *(Моша Пијаде, Реферат о пројекту програма КПЈ, Пети конгрес КПЈ (сте. бел) Београд, 1949, стр. 800).*

То се види и из прогласа Обласног секретаријата КПЈ за Стару Србију и Македонију у изборима за Уставотвртворну скупштину, новембра 1920, где се не говори о положају Македонаца, Арбанаса, Турака и других народности.

На другој земаљској конференцији у Бечу, 9-12. маја 1923, констатовано је да новостворена држава Срба, Хрвата и Словенаца није производ националног ослобођења и самоопредељења, већ победе империјалистичких држава Антанте.

На Трећој земаљској конференцији одржаној крајем 1923. и почетком 1924. у Београду, поред осталог, констатовано је да се признаје право сваком народу на сувереност у одређивању својих односа, дакле право на слободно отцепљивање и образовање своје посебне државе, односно на прикључење својој матичној држави, итд. *(Историјски архив КПЈ, том 2, стр. 67-73)*

Пети конгрес Коминтерне јула 1924, био је за разбијање Југославије. КПЈ је била секција Коминтерне и као таква обавезна да спроводи њене одлуке па је ЦК КПЈ је новембра 1924. закључио „да је дужност партије... да помаже покрете угњетених нација у циљу формирања независних држава Хрватске, Словеније, Македоније и Црне Горе, а и ради ослобођења Арбанаса... *(Јован Плетиерски, Комунистичка партија Југославије и национално питање 1919-1941, стр. 19).*

Пети проширени пленум ИК КИ, априла 1925, донекле се кориговао о југословенском питању, управо по питању права народа на отцепљење, па Трећи конгрес КПЈ одржан јуна 1926, у Бечу, не поставља отцепљење као обавезно.

Четврти конгрес КПЈ који је одржан октобра 1928, у Дрездену определио се за разбијање Југославије – применом принципа отцепљења народа и националних мањина.

Очигледно лењинистичко начело о праву народа на самоопредељење (које укључује и право на отцепљење) било је на Четвртом конгресу КПЈ лоше, скоро вулгарно интерпретирано. Таква интерпретација овог важног питања за револуционарну акцију комуниста, оставила је утицаја на формирање свести југословенских (нарочито водећих) комуниста. А ти ставови су се задржали доста дуго, све до 1934. године, па и касније.

*(В. И. Лењин, Социјализам и национално питање, Загреб 1958, стр. 264)
(Историја Савеза комуниста Југославије, Београд 1985, стр. 105).*

Без обзира да ли је такав став КПЈ био изнуђен од стране Коминтерне и Ј.В.Стаљина, или је био стварни став југословенских комуниста, као и без обзира на то да ли је реч о програмском одређењу или само о политичкој тактици, такав став КПЈ објективно је доприносио стварању поверења угњетених нација и националних мањина према КПЈ.

Половином 30-тих година КПЈ је почела постепено али битно да мења свој став у односу на Југославију као државну творевину, па и у погледу решења националног питања у, тада већ краљевини, Југославији. Ти ставови су били далеко ближи стварном животу и стварним дугорочним интересима, како народа тако и националних мањина у Југославији.

Крајем 1934, а нарочито у току 1935, долази до значајних промена у тактици и политици КПЈ у области националног питања. КПЈ ће се у погледу конкретнијег изгледа југословенске федеративне заједнице изјаснити тек у Титовом „Писму за Србију“ од 2. новембра 1936. у коме се он залаже за стварање народног фронта слободе и Југославију као демократску државу федеративног уређења.

На саветовању у Извршном комитету Коминтерне, у Москви, средином августа 1936, на коме је присуствовала и делегација ЦК КПЈ, наглашено је да се КПЈ још одлучније мора изјашњавати против цепања Југославије, а за равноправност њених народа, за демократску федеративну републику Југославцију. (*Историја Савеза комуниста Југославије, стр. 146-147*)

Прва партијска организација на Косову је основана 1930, а 25. јула 1937, у Пећи је одржана оснивачка Обласна партијска конференција КПЈ за Косово и Метохију која је изабрала Обласни комитет КПЈ за Космет.

(*П. Јовићевић, М. Миљковић, Борба пећких комуниста, стр. 352-353*)

Крајем септембра 1939, одржана је у Витомирици крај Пећи Прва обласна конференција КПЈ за Космет, на којој је затражена аутономија у односу на ПК КПЈ за Црну Гору за који је била везана. (*Архив ЦК СКЈ, Србија 185*).

Пета земаљска конференција КПЈ одржана од 19. до 23.октобра 1940, у Загребу, прихватила је предлог делегата са Косова и Метохије да се Обласни комитета одвоји од партијске организације Црне Горе и буде везан за ЦК КПЈ, што је било све до марта – априла 1945. године.

(*Историја Савеза комуниста Југославије, стр. 169*).

И Албанци опасна национална мањина

У елаборату начелника Главног ђенералштаба армијског ђенерала Душана Симовића, упућеног 19. октобра 1938. министру војске и морнарице армијском ђенералу Милутину Недићу, дата је исцрпна анализа међународне ситуације у Европи, и снажења ревизионистичких захтева Мађарске, Бугарске и Албаније према Југославији.

Главни ђенералштаб је, вођен проценом ситуације, почео да узима у разматрање и питање политике према припадницима националних мањина.

Организационо одељење Главног ђенералштаба је, децембра 1938, проследило ђенералу Симовићу реферат о националним мањинама у Краљевини. На крају дат је предлог о поступку према „**опасним мањинама**“, (Мађари, Немци, Арнаути – Албанци), што због простора не наводимо, а размишљало се и о ограничењу, односно укидању бирачког права гласања за државни парламент.

Након повећања интересовања за активност припадника националних мањина учестали су извештаји о њиховој антидржавној делатности. Начелник Главног ђенералштаба Душан Симовић је 27. децембра 1938, упутио министру војске и морнарице, армијском ђенералу Милутину Недићу, опширан елаборат (26. густо куцаних страница) у коме га је обавестио о деловању немачке, мађарске, бугарске и албанске мањине „противу наших наионалних интереса“. Предложено је више разних мера којима би се ограничила или укинула нека права наионалних мањина, па и албанске.

Доста простора у елаборату је посвећено и деловању албанске мањине, чије је бројно стање око 600.000, њеним политичким организацијама („Џемијет“), организацијама верских школа, „навали арнаутских младића по гимназијама у циљу стварања јаког кадра интелектуалаца“, **што је доводило до тога да „опасност од просвећивања сваким даном постаје све већа**“, јер „поставља се питање каква ће бити њихова функција када дођу у народ као факултетски образовани људи са знањем свих позитивних закона“.

Покрет међу Албанцима је нарочито ојачао после аншлуса и „судетско-немачког“ проблема, што се огледало у снажењу спољне и унутрашње пропаганде – убацивани су леци са антијугословенском садржином, лажне вести су ширене великом брзином, по градовима и селима масовно су се певале албанске народне песме и истицале албанске заставе, растурале су се географске карте на којима је била уцртана граница будуће „Велике Албаније“ („од Пећи на исток, правац Подујево – Врање – реком Пчињом и Вардаром до Грчке границе“), муслимански верски поглавари су држали ватрене говоре о вековним традицијама Албанаца на просторима Косова и Метохије, нападали су се српски колонисти и аграрне власти, шириле се вести о скором нападу Италије на Југославију и припајање Космета Албанији одн. Италији, а интелектуалци и политички прваци су писали представке Друштву народа, у којима су истицали тежак положај албанске мањине и тражили међународну заштиту.

Истицано је да су Арнаути, „сви душом и телом за њихову националну државу – Албанију“, **тако да је „асимилација немогућа а лојалност у будућности искључена, јер иредента ће се кад-тад појавити у агресивнијој форми него што је данас“**.

Ово су нека од виђења овог веома комплексног проблема о коме постоје различити ставови и мишљења, а нарочито између српске и албанске науке.

Београд, 5. септембар 2014 године.

К р а ј

С а д р ж а ј

Албанци у Србији и Југославији 1912 – 1941. године

1. Увод
2. Ослободилачки ратови Србије против Турске 1876-1878.године
4. Призренска лига
6. Анархија и насиље у Старој Србији
8. Албански национални покрет 1908-1912.године
9. Први балкански рат 1912-12913.године
10. Србији потребан излаз на море
11. Српска војска преко Албаније избила на Јадранско море
12. Српска влада подценила албански национални покрет
14. Шовинистичко писање српске штампе против Албанаца
15. За нове крајеве нови прописи
16. Формирање независне државе Албаније
16. Сукоби са Албанцима у новоослобођеним крајевима
18. Сукоби са Албанцима у новоослобођеним крајевима
19. Први светски рат
19. Србија поново окупирала средњу Албанију
20. Повлачење кроз Албанију
21. Велико страдање војске цивила
23. Албанци против српских устаника
24. Разграничење са Албанијом
24. Албанци у краљевини Југославији
24. Правни положај албанске наионалне мањине
28. Аграрна реформа и колонизација
31. Албански тероризам и иредента
33. Проблем иселјавања Албанаца из Југославије
37. Бројно стање становништва на Косову
38. Српска Социјалдемократија, КПЈ и Албанци
34. И Албанци опасна национална мањина
40. Прва партијска организација на Косову
40. И Албанци опасна наионална мањина

